

I. ELUST SONDAS JA SAUSTIS

(Katkendeid 2005. aastal EESTI KIRJANDUSMUUSEUMI ühendusele EESTI ELULOOD saadetud tööst: "MINEVIKURADADEI I")

SONDA

Neljakümnendate aastate alguseks oli isa rajatud Sonda kooliaed lillepeenarde, ilupuude ja põõsastega kena koht. Oli ka õunapuuad, mille esimesi vilju sai neljakümne kolmanda aasta suvel juba maitsta. Uksealuse kolmnurkse muruplatsi nurkades kasvasid noored elupuud, platsi keskel oli suurte õitega topeltjasmiin. Pumbakaevu kõrvalt algas sirelihekk, selle ees olevat muru ääristasid pojengipuhmad, sirelite taha jäi peenramaa taimede katselappidega. Kõrvalhoone taha jääv tihe kuusehekk eraldas ülejäänud aiast kartulimaa ning tagumise tänava poolse rohumaa, kust kooliteenija oma lehmale heina niitis ja mille kaugemas osas, otse vastu tänavat, oli pikk lasipuu. Seal peeti (vist kord nädalas) turgu. Sõja-ajast ei mäleta, et turul enam kaubeldud oleks. Rohumaa parempoolsesse külge jäi väike kooli kaasik, kus varakevadeti õitses näsiniin. Koolimaja raudtee ja maantee poolisel küljel oli akende all suur püsilillepeenar. Peenra kõrvalt viis aiatee pargis asuvale palliplatsile, kus alevinoored suvel pimedani võrkpalli mängisid. Teise majatiiva taha jäid saun ja suur kelder, kus talvetagavarasid hoiti, suvel saepuruhunniku all ka jääd. Sauna ja keldri taga kasvas suur arukask, mille all istuda armastas.

ESIMESED SÕJANÄDALAD

Mäletan, et hakati järjest rohkem rääkima sõjast. Mind see esialgu eriti ei huvitanud. Elu käis tavalist rada. Sõda oli kusagil kaugel juba ammu.

Alateadvuses mingi ohutunne vist oli. Muidu ei oskaks kuidagi seletada hirmu-unenägu, mida kord nägin. See selge nägemus ei ole ununenud tänaseni. Unes seisin koolimaja peatrepil, minu suunas liikus must pealt lahtine sõiduauto. Jooksin majja, surusin end kõvasti vastu jalutusruumi seina. Auto sõitis trepist üles ja uksest sisse, möödus minust meie korteri suunas, mind peaaegu riivates. Autos istusid kaks meest, üks suurte vuntsidega, teine väikeste vurrudega. Auto tagaistmelt hüppasid kolksudes välja ja veeresid laiali surnupealuud. Selle järele ärkasin suure nutuga ja rääkisin unenäost emale. Ema lohutas mind, näitas et kõik on rahulik ja käskis ilusti edasi magada. Und ei tulnud kaua. Kuulsin kui ema teises toas isale mu unenäost rääkis. Isa ei uskunud unenägu, arvas, et laps lihtsalt fantaseerib. Unenägu oli aga tõeline. Sellest rääkida ei ole eriti palju tahtnud, tundub arusaamatu mulle eneselegi, et minusugune väike laps võis säärast und näha. Olin täiesti tavaline normaalne laps. Teadlikult ma sõjale sugugi ei mõelnud, samuti ei tundnud huvi tolleaegsete riikide juhtide vastu. Muidugi kuulasin nii ühte kui teist mida raadios räägiti, ka vanemate omavahelisi jutte. Tihti käisin poes koos meie teenija tädi Ellaga, seal kuulsin ka aleviku inimeste ärevaid ja hirmusegaseid jutte. Ajalehtedest vaatasin tihti pilte sõjast. Selgelt on meeles Soome Talvesõja aegne ajalehepilt soome laste evakueerimisest Rootsi. Meeles on veel mõned tolleaegsed pildid Moskvast. Meelde on jäänud paar pilti Kremlist, kus pidulikult riides daamid kõrgekontsaliste kingade juurde valgeid sokke kandsid ja ka muidu teisiti kui meie inimesed (minu meelest naljakalt) riides olid.

Poest osteti tavalisest rohkem kaupa – igaks juhuks tagavaraks. Sondas oli vist kõige suurema kaubavalikuga Purre kauplus. Meenub, et käisime seal koos emaga endile siidist kleidiriideid ostmas. Ema lubas minul riide ise valida. Leidsin ilusa helesinise riide lillepärjakestega, mis mulle väga meeldis. See ostetigi. Ema riie oli beežikal põhjal pruunides lillekorvikestes olevate siniste ja pruunikaspunaste lillekestega. Väheste asjade hulgas, mis sõjast alles jäid, olid ka need kaks krepdešiinist kleidiriidet. Minu riidest sai noorem õde Tiiu enesele kleidi. Minule õmmeldi ema kleidiriidest pidulik kleit siis kui õppisin juba Tallinna Mäetehnikumis.

Kohe sõja alguses korjati raadiod ära. Meie raadio oli juba viidud, kui sisse astus vene politruk, peas teravatipuline müts, mida rahvasuus "täikongiks" kutsuti. Nagaaniga vehkides ähvardas ema, nõudes raadiot. Lubas maha lasta, kui ei saa. Antenn oli katusele jäänud, seda nähes tuli kimbutama. Ema käed värisid kviitungit otsides. Õnneks leidis. Seepeale politruk lahkus, ukseks midagi vene keeles karjades. Ehmatuse oli suur, sellest päevast hakkasin vene sõdureid kartma.

1940 – 1941. aastal kaotas isa palju sõpru ja tuttavaid. Tapeti ka Jüri Parijõgi, arreteeriti ja viidi Venemaale isa hea tuttav, noorema venna seminariaegne pinginaaber Villem Raam jne jne. Narvas kooliõpetajana töötanud, isast järgmisele, vennale (onu Edgarile) tulid mobiliseerijad koju järele. Olid naisega hommikukohvi juues just arutanud, et peab vist igaks juhaks mõneks ajaks kodunt kaugemale minema. Onu oli hakanud habet ajama, onunaine kaasavõtmiseks moonakotti seadma, kui auto püssimeestega maja ette sõitis ja onu kaasa võeti. Isegi habemeajamine oli pooleli jäänud. Mobiliseeriti ka ema nooruke, vastabiellunud vend Harald, kes 1944. aastal jõudis küll tagasi Eesti pinnale, aga Emajõe lähistel jäi kadunuks.

27. juunil 1941 sündis õde Tiiu. Oli ilus suvepäev. Mängisin õues. Lõunat sõime koos isa ja Ellaga. Ema lauda ei tulnud, oli haige. Peale lõunasööki saadeti mind tagasi õue mängima. Tohtisin seekord isegi, teisel pool tagumist tänavat elavate, Valdru Lehte ja Meistri Ira juurde mängima minna. Tavaliselt mängisime koos kooli suures pargis ja aias. Mind kaugemale minna enamasti ei lubatud. Alles vastu õhtut, kui teised lapsed koju läksid, tulin tagasi kooli õue imestades, et mind täna veel tuppa kutsutud ei ole. Tavaline oli see, et just mina pidin kõige varem tuppa minema. Oli juba õhtu kui isa mind koju kutsus. Tädi Ella pani lauale õhtusöögi. Koos meiega tuli lauda ka võõras proua, kes paistis ööseks meile jäävat. Olin peale lõunat näinud seda prouat käsikohvriga tulemas. Peale õhtusööki viis Ella mind elutoa diivanile magama. Isa jäi võõra prouaga vestlema. Ema ei olnud ikka veel terve.

Varasel hommikutunnil ärkasin imeliku häälitsemise peale. Hüüdsin ema. Vastas isa, kes imelikul kombel samas toas madratsil pikutas. Küsisin isalt mis hää see on? Isa vastas, et see on üks uutmoodi arstirohi mis teeb ema terveks. Seepeale jäin uuesti magama. Peale hommikusööki küsis isa kas ma tahan ema ja oma väikest õekest näha? Muidugi tahtsin. Küsisin ainult kust ta siia tuli, kas see kohvriga tädi tõi? Isa seda ei eitanud, ainult naeratas. Olin kaua veendunud, et õde toodigi mulle ämmaemanda kohvris. Õeraas valmistas väikese pettumuse. Olin senini näinud vankris istuvaid ja naeratavaid priskeid beebisid. See tita, keda nüüd nägin, paistis aga olevat väga väike ja abitu. Minult küsiti ka mis me titale nimeks paneksime? Selle peale vastasin kohe ja kindlalt: "Kas Tiiu või Malle – teisi õdesid ma endale ei taha". Õele pandigi nimeks Tiiu. Juba aastaid hiljem kuulsin, et Tiiu sündis hommikul kella kolmveerand kuue ajal. Tiiu sünni juures oli olnud ka tädi Ellen, kes sel ajal veel Sonda koolis õpetaja oli. Olin juba üsna suur tüdruk, tagantjärele imestan, et ma enne Tiiu sündi midagi ei märganud. Ema pidi ju tavalisest tunduvalt tüsedam olema.

Laupäev 5. juuli 1941 - see ei unune. Minu jaoks algas sõda just sellel päeval. Eelnenu on ilus pildirida, järgnev jookseb silme ees "*actionfilm*ina".

Oli väga soe ja pilvitu suvepäev. Mängisin õues. Lilled õitsesid, mesilased sumisesid õitel. Olin leidnud hukkunud pääsukesepoja. Matsin lillepeenra kõrvale, panin paarist vitsaraost risti hauale ja läksin just pumbakaevu juurde käsi pesema, kui kostis tugev lennukimüürin. Suur hõbedane lennuk lendas madalalt üle minu. Hetk hiljem kõlasid mütsatused, siis vappus maa, kargatused lõid kurdiks. Vaikuses nägin sadavat purunevaid aknaklaase.

Majast tormasid välja isa ja ema. Isa jooksis ees, vatitekki mähitud üheksa päevane õde Tiiu süles, ema tema järel, viibates ja hüüdes mulle midagi. Jooksime kuurinurga taha kraavi, mis oli õnneks kuiv. Viskusime kraavi põhja. Maa vabises. Tasapidi hakkas kuulmine tagasi tulema. Kostusid tugevad ja tuhmid mütsud, sekka teravamad vilinad. Hulga aja pärast, plahvatuste

harvemaks muutudes, kutsus isa meid kraavist välja. Kiiresti läksime alevi taha metsa. Metsaservalt vaatasin aleviku poole. Taga oli tulemeri. Jõudsime lähedasse metsavahi tallu. Seal oli koos hulk Sonda inimesi. Meenub perenaise antud piimaklaas ja tükk lõhnavat kõõmnemaitselist võileiba.

Isa läks uurima mis Sondast on saanud. Vaja oli riideid ja Tiiule mähkmeid.

Isa naases õhtul, rääkis, et pool alevit koos jaamahoonega on maani maha põlenud. Pommid tabasid jaamas seisvaid laskemoonaronge. Sellest pidevad plahvatusedki.

Koolimaja ja selle ümbrus olid õnneks terved. Plahvatanud lõhkekehad olid üle lennanud. Ainult aknad purunesid. Alevi elanikud vist pääsesid eluga. Isa sõnade järgi oli õnn, et pommid ei tabanud rongi sabast kuut vagunit meremiinidega. Raudteelased olid need käsitsi semafori taha lükanud.

Järgmisel päeval läksime pakku alevikust kaugemale Päsula külla Sepiku tallu. Küla tagant algasid metsad ja sood, mis ulatusid Alutaguseni. Talus oli palju põgenikke. Meie emaga ja veel kaks prouat väikeste lastega saime kohad suurde elu- või nn. "puhtasse tuppa". Ülejäänud põgenikud (neid oli mitukümmend) magasid rehe all. Rehealuse põrand olid tihedalt täis madratsitele ja õlgedele tehtud magamisasemeid.

Päsulast paistsid Sonda kohal pikeerivad lennukid. Sihikul oli raudtee. Sõjakõmin lähenes. Mäletan karmi käsku lennukimürinat kuuldes varjuda.

Isa pidevalt meiega ei olnud. Käis vahetevahel. Äärepealt pääses arreteerimisest. Oli kuuris lõpetanud puuriida ümberladumist, mille alla dokumente peitis, kui kuuri astusid NKVD-lased küsides kas koolijuhataja on kodus? Isal olid seljas kulunud tööriided, mistõttu teda peeti kooliteenijaks. Vastas, et pole täna näinud. Seepeale tulitajad lahkusid. Kohalik manukas seisis kaugemal ja ei reetnud isa. Hiljem isa koolimajas pikalt olla ei riskinud.

Päsulat läbis maantee. Ema ja isa kartsid, et see ei ole küllalt turvaline koht. Läksime kaugemasse metsavahitallu. Ka siin olid põgenikud. Selles talus olime kojutulekuni.

Siin elasin üle suure vapustuse. Ühel hommikupoolel kuulsime kaugusest võikaid karjeid. Õues viibivad täiskasvanud arvasid et inimhää! see ei ole. Ei osanud keegi ka seletust anda, mis see on. Pikapeale karjed vaibusid.

Mõni aeg hiljem jooksis õue lõhkirebitud riideis naine. Leemendas verest ja higist. Hingetult vajus õuemurule. Toibunult hakkas lõõtsutades rääkima. Tuli Uljaste külast. Küla jäi kahe rinde vahele. Inimesed pääsesid metsa varjule, loomad jäid lautadesse.

Hommikul hakkasid lehmad ammuma. Ootasid lüpsmist. Mõned perenaised otsustasid minna lüpsma ja loomi välja laskma. Arvasid, et ega keegi neile halba ikka ei tee. Lahingukära külast kuulda ei olnud.

Külas pidasid vene sõdurid nad kinni. Piinasid, süüdistasid, et on sakslaste salakuulajad. Naisi peksti ja torgiti tääkidega. Nähes ees ootavat ainult surma võttis see naine kokku oma jõu ja sööstis kõrvalolevasse metsa. Läks õnneks, põõsad olid tihedad, jooksis piki metsa kuni metsavahi tallu jõudis. Teiste naiste moonutatud laibad leiti peale venelaste taganemist.

1941. aasta suvel tegid ka hävituspataljoni mehed Sonda ja Uljaste ümbruses kurja, tappes süütuid inimesi. Paaril juhul ei halastatud lastelegi.

SAKSA AEG

Peale kõiki eelnenud sündmusi võeti sakslasi esialgu vastu päästjatena. Hiljem, okupatsiooni edenedes, suhtumine neisse küll mõnevõrra halvenes.

Augustis, peale rinde ida poole nihkumist, naasime Sondasse. Kodu oli lagastatud. Mööbel, raamatud ja enamus toidunõudest olid siiski alles. Paakunud vere ja poriga koos olevaid voodilinu ja käterätte korjasime kokku kooli aiast ja pargist. Osa linu oli sidemeteks rebitud. Sahvris olevaid hoidiseid oli söödud, enamasti solgitud. Moosipurkide paberitest oli augud sisse vajutatud, sees songitud ja siis kõrvale jäetud. Juurviljaaed oli ära tallatud ja segi pööratud. Kõik kellad olid majast viidud. Jäi ainult isa taskukell. Kellade peale olid vene sõjaväelased maiad.

Leiti nimekirjad küüditamisele kuuluvate perekondade kohta. Meie pere olevat nimekirjas olnud kolmandatena. 14. juunil läks see karikas Sondast mööda. Kuulda oli, et vist ei olevat enam jätkunud vaguneid. Vahepeal aga algas juba sõda. Meenub küll varasem täiskasvanute hirmusegane jutt küüditatute rongidest ja Rakverest viidud tuttavatest. Peale 5. juuli pommitamist ja alevi põlemist põgenes suurem osa elanikest metsa. Kodudest ei leitud enam kedagi. Sondast viidi ära vaid peenlihatööstuse peremees härra Lõhmus. Naine lastega olid kodunt ära olnud ja jäid Eestisse. Peenlihatööstus asus aleviku servas – tädi Elleni sõnul olevat olnud kaasaegse roostevabast terasest sisseseadega puhas ja korras ettevõtte.

Peale sakslaste sissetulekut isa, kui reservohvitser, määrati Sonda Omakaitse Territoriaalarühma ülemaks. Alutaguse suured metsad olid ligidal, nii tuli omakaitisel ka haarangutest osa võtta ja nõukogude langevarjureid püüda.

Esialgu, rinde ida poole nihkudes, Sondas peale õhuvaatluspunkti mõne mehe ma sakslasi palju ei mäleta. Nendel meestel olid alevirahvaga sõbralikud suhted. Jaamas ja depoos oli ka saksa sõjaväelasi. Pisut hilisemast ajast meenuvad ähmaselt teisel pool raudteed metsa ääres asuvad traataiaga ümbritsetud barakid vangidega. Nendest tean vähe. Aegajalt nägin kolonni viletsates riides kõhnu mehi valvurite saatel mööda minemas.

Palju oli läbisõitvaid sõjaväeeselone. Kord tegi kooliõuel puhkepeatuse mööduv motoriseeritud kolonn küljekorviga mootorratastel. Käisin neid uudistamas ja sain taskutäie kompvekke. Aegajalt hõivati mõni klassiruum sõjaväelaste majutamiseks.

Tööle hakkas lauavabrik. Jaama juurde ja raudtee taha ehitati barakke.

Kodunt kaugemale omapead kolama minek oli keelatud. Koolil oli avar krunt pargi, palliplatsi, aia ja rohumaaga kus oli piisavalt ruumi igasugusteks ettevõtmisteks. Enamasti käisid siin mängimas ka naabruses elavad lapsed. Õhtuti oli kooli võrkpalliplats alevi ja ümbruskonna noorte päralt. Vahel oli teiste seas näha ka saksa sõjaväevormis noormehi.

Toiduga oli eriti esimesel sõjatalvel kehvavõitu. Oma aias oli kogu aedvili hävinenud. Isa sai kusagilt osta suuremal hulgal kaalikaid. Sõime vahepeal neid iga päev mitu korda. Valmistati mitmeti: keedeti, küpsetati ahjus, tambiti pudruks mida maitsestati muskaadiga, tehti kaalikakotlette jne. Kaalikas jäi kaalikaks. Isu sai hulgaks ajaks täis. Vähehaaval asi laabus. Küllast sai toiduaineid asjade vastu vahetada. Lõpuks saime ka toidukaardid, millega sai poest leiba osta. Vahest anti ka muid toiduaineid. Nälgas me ei olnud. Kartuleid, kapsaid ja porgandeid saime küllast. Tiiu sai riivitud porganditest mahla, mina sõin järelejäänud puru.

Sügisel käidi pohlal, keedeti suhkruta. Täiskasvanud pidasid moosi hapuks. Minule maitstes. Võisin purgitäie korraga ära süüa.

Järgmisel suvel oli meil kartuli ja juurvilja kõrval maas ka suhkrupeet. Sellest keedeti talvel siirupit. Meeles on, et peedid tulid õhukesteks liistakuteks lõigata mida hiljem leotati, kuumutati ja kurnati. Kurnatud magus vedelik pandi keema. Keedeti kaua, enne kui sellest pruun siirup

järele jäi. Selle abil jõuluks tehtud piparkoogid olid maitsvad. Hangiti ka sahariini. Sahariiniga sai hapud moosid ja mahladki magusaks. Kisselli jaoks riivisime kartuleid ja tegime ise tärklisi. Saksa vanaema tõi kord külakostiks purgitaie kuld kollast Kadrinas valmistatud kartulisiirupit.

Toitude valmistamine nõudis omajagu leidlikkust. Toiduvalik oli napp, normid väikesed.. Meeles on, et häid ahjukartuleid osati teha peaaegu ilma rasvata, kotlette tehti tihti aedviljast (porgandist, peedist) või kartulipudrust, viimaseid söödi enamasti pohlasalatiga. Liha sai harva. Liha ja või aset täitis enamasti soolapekk ja searasv. Praetud soolapeki kuubikud toidu sees andsid lahjale toidule vajalikku "rammu". Nisujahu sai ka kuigipalju, vahetevahel tehti porgandi- või kapsapirukat. Piima sai osta, alevikus lehma peeti. Vahel tehti kohupiima ja sõira. Juustu poes ei mäleta näinud olevat. Mingit vesist ja viletsat vorsti vahel sai. Kevadel keedeti suppe naadist, nõgestest, kapsataimedest, rabarberipealsetest ja muidugi hapuoblikatest. Tihti söödi kartulitanguputru praetud pekikõrnestega.

Esimesest sõjaaja talvest meenub, et just jõululaupäeval sain tungaltera mürgituse.

Poest toodi ilus värske sepik. Sõin isuga, teised peaaegu ei puutunud. Parajasti valmistati jõuluroogi. Ema ja teenija Ella olid hoolega ametis. Olgugi sõjaaeg, tehti jõulutoite: saia, piparkooke, praadi, verivorsti, hapukapsast, sülti ja rosoljet. Igapäevane toidulaud oli kesine, jõuluks saadi paremad palad lauale.

Õhtul tundsin end halvasti. Pühadetoit ei maitsenud. Arvati, et laps on väsinud ja saadeti magama. Ärkasin haigena. Süda oli väga paha, silme ees kirju, ajuti kippus teadvus kaduma. Ema antud rohu oksendasin välja. Palavik oli kõrge.

Hommikul selgus, et mina ei olnud ainuke haige. Meie peres teistel häda ei olnud. Selgus, et haiged olid kõik kes sepikut sõid. Sepik korjati müügilt, tehti kindlaks, et sisaldas tungaltera. Olin mitu päeva raskelt haige. Isegi arst toodi. Selle talve jõulud läksid haiguse nahka. Aastavahetuseks olin terve.

Jõulust algas talvine koolivaheaeg. Enne oli jõulupidu ja alati ka jõuluvana. Mäletan, kui meie elutoa kõrval asuvas kantseleis peeti plaani kuidas raskele ajale vaatamata koolilaste kingipakkidesse maiustusi saaks. Palju lapsi käis kooli taludest. Sealt oli võimalik jahu, mune ja võid hankida. Õpetajad ja hoolekogu liikmed loovutasid suhkrutalonge, mille eest hangiti suhkur. Saadi ka natuke kompvekke ja jõuluküünlaid. Õpetajate ning aleviku lapsevanemate vahel jagati ära kes milliseid küpsiseid teha saab ja oskab. Meil tehti herkulopätsikesi, soola- ja köömnepulki. Paar päeva küpsetati. See oli tore töö, kus sain kaasa lüüa. Pakid tehti ühesugused kõigi jaoks. Igasse pakki jagus küpsiste hulka ka paar kompvekki. Mitte ükski õpilane pakist ilma ei jäänud.

Kord tuli ootamatult saksa sõjaväepolitsei koolimaja läbi otsima. Keegi pahatahtlik inimene oli kaevanud, et koolijuhataja peidab keelatud kirjandust ning Lenini ja Stalini pilte. Tuldi ja tuhnniti kõik kohad läbi, eriti pakkusid huvi kapipealsed, -alused ja -tagused. Midagi kompromiteerivat neil leida sealt ei olnud. Pahandusi see kaebus siiski tõi.

Toompeal asuvast isa teenistustoimikust leidsin arhiividokumentide hulgast paar ametlikku kirja, mis seda lapsepõlvemälestust kinnitavad.

Esimene on isa pöördumine Viru Maakonnavalitsuse juhataja poole:

SONDA ALGKOOL

1.august 1942

Viru maakoolivalitsuse Juhatajale.

Sonda Algkooli juhataja asjus.

Haridusdirektooriumi Haridusosakonna 1942.a.19.mai ringk. Nr.12-26. kohaselt lõpeb kõigi õppejõudude teenistusvahetuskord 1.augustil 1942. Minu kaasõppejõud on kõik määratud tagasi senistele kohtadele, mille kohta neile tulid vastavad teated. Minule ei ole senini tulnud mingit teadet ja kui ei ole juhtunud eksitust kantseleis või postil, mis on ebausutav, siis arvatavasti ei ole mind kohale kinnitatud. Viimasel juhtumil palun teada, mis põhjusel minu kohalekinnitamine pole teostunud ja Teie korraldust kooli asjaajamise ning varade kohta.

L.Lätt.

Koolijuhataja

Järgneb pöördumine septembri algusest:

SONDA

ALGKOOL

1. september 1942

Viru II r. Koolideinspektorile.

Sonda Algkooli juhataja asjus.

Minu kohale mittekinnitamise asjus saatsin Viru Maakoolivalitsuse Juhatajale 2.augustil 1942 kirja, milles palusin korraldusi kooli varade ning asjaajamise kohta ja ühtlasi teada põhjust, mispärast mind ei ole kinnitatud. Sellele kirjale pole senini saabunud vastust. Küll kuulsin juhuslikult, et minu mitte kinnitamise põhjuseks olevat mingi kaebus.

Et senini erikorraldust pole tulnud, olen täitnud edasi koolijuhataja kohuseid, korraldades koolimaja remonti, majutades sõjaväge jne. Keegi peab seda tegema, eriti praegu, kus koolimaja on nagu mingi korrapärane ööbimiskoht väiksematele sõjaväegruppidele, kes raudtee sõlmjaamas ei pääse rongidega kohe vajalikus suunas edasi. Loodan, et nii on õieti tehtud.

Mis puutub kaebusesse, nagu olen kuulnud ja aiman ka ise, siis võin ütelda, et kohapealse rahvaga on minu vahetuskord korrektne ja sõbralik. Küll olen möödunud talve jooksul märganud salajast intrigeerivat joont paari isiku poolt omakaitserühma koosseisus. Olen nimelt kohapealse territoriaalrühma ülemaks. Kooliga ei ole neil isikutel mingit tegu ja samuti ei ole ma territoriaalrühma ülemaks mingi võimu- või auahnuse pärast, vaid selleks, et mind on määratud ja et siin kedagi teist kohasemat ei leidunud – sõnaga: kohusetunde pärast.

Paari valekaebuse pärast on tulnud minul juba politseivõimudele anda vastav seletus. Arvan, et seegi kord baseeruvad kaebused valel, sest omateada olen talitanud õiglaselt. Bolševistlikul ajajärgul püüdsin elada võimalikult tagasihoidlikult, olles sidemeis eestimeelse külaelanikuskonnaga. Arvan, et minu meelsus ja tegevus on kohalikule rahvale küllaltki teada ja kui korraldatakse juurdlus, siis selgub, et ma pole milleski süüdi.

Oleks elanikuskond minu vastaselt häälestatud, annaksin ise lahkumisavalduse ümberpaigutamiseks. Et ma seda aga ei ole märganud, siis ei ole tahtmist alluda mõne salakaebaja isiklikule vimmale.

Jäädes ootama Teie korraldusi

L.Lätt

Koolijuhataja

Pöördumistele järgneb Sonda kooli hoolekogu koosoleku protokollis ära kiri:

Protokoll nr.9

Sonda Algkooli hoolekogu koosolekust 27.sept.1942. a. Sonda Algkooli ruumes, algusega kell 10.00. Koosolekust võtavad osa: hoolekogu juhataja – lastevanemate esindaja – A.Adams, vallavalitsuse esindaja T.Vaserik, vallavalitsuse esindaja – J.Veskus, lastevanemate esindaja – H.Isak, õppenõukogu esindaja – A.Oamer, õpetaja H.Lätt ja koolijuhataja L.Lätt. Protokollis hoolekogu sekretär A.Oamer. Koosolekut juhatab hoolekogu juhataja A.Adams. Päevakord:

Hoolekogu seisukohavõtt Viru Maakoolivalitsuse kirja nr.12980 14.sept.1942 kohta.

Koosoleku päevakorra arutamise algul Sonda Algkooli senine juhataja Lui Lätt kannab ette, et tema ametissekinnitamine pole senini teostunud mingi kaebuse tõttu, mida Maakoolivalitsuselt saadud andmete järgi uuritakse. Sellest tingitult ei saa Tema hoolekogu koosolekust osa võtta. Koolijuhataja L.Lätt lahkub koosoleku ruumist.

P.1

Sonda Algkooli hoolekogu läbi arutades Viru Maakoolivalitsuse kirja nr.12980 14.sept.1942.a. Miina Tali kinnitamise asjus Sonda algkooli õpetajaks, nõustub Maakoolivalitsuse ettepanekuga ühel häälel.

P.2

Hoolekogu ära kuulanud senise koolijuhataja Lui Lätt'i ettekande oma seni mitteametissekinnitamise kohta mingisuguste salajaste kaebuste põhjal, võtab asja hoolekogusse arutusele. Hoolekogu, läbi kaaludes koolijuhataja Lui Lätt'i senist tegevust ja üldist head läbisaamist kohalike elanike ja lastevanematega, leiab et nendel kaebustel ei tohiks olla mingit alust, vaid võivad tekkinud olla pahatahtlikkusest või isiklikest huvidest; sellepärast hoolekogu palub Maakoolivalitsust Lui Lätt'i kui hoolsat ja tublit töö-, seltskonna-, ja koolitegelast omale kohale tagasi kinnitamiseks esitada.

Koosolek lõppes kell 11.30.

Allkirjad:

(A.Adams)	(A.Oamer)	(T.Vaserik)
Koosoleku juhataja	Hoolekogu sekr.	(H.Isak)
		(J.Veskus)
		(H.Lätt)
		Liikmed
ÄRAKIRI ON ÕIGE. A.Adams		A.Oamer
	Hoolekogu juhataja	Hoolekogu sekretär

SONDAS, 27.sept.1942.a.

Sellega lugu lõppes. Isa töötas koolijuhatajana edasi. Mäletan, et ema ja isa seda arutades arvasid teadvat, kes need kaebused kirjutas.

Sõjaväepolitseiga seoses meenub veel üks lugu. Täpset aega ei mäleta, aga ühel pakaselisel talvehommikul tulid nad jälle koolimajja. Kantseleist seekord kaugemal ei käidud. Uks pandi

vahepeal kinni. Teisi, peale isa, sisse ei lubatud. Olime köögis. Läbi uste kostis vaid kõvahäälneline kärkivas toonis saksakeelne jutt. Varsti „kutsumata külalised” lahkusid. Pahandatud oli, et paar Sonda kooli endist õpilast olevat suuskadel üle merejää Soome põgenenud. Ärev päev on meelde jäänud. Minuga sel teemal muidugi midagi ei räägitud, kuid vanemate ärevus nakatas mindki. Seda enam hoidsin oma kõrvu „kikkis”.

Õhtul isa istus kantsleis kirjutuslaua taga. Ema seisis tema kõrval, vaadates aknast pimenevasse õue sõnas vaikselt isale: „ehk nad on õnnelikult üle mere pääsenud.” Isa vastas tasa: „loodame, meri on jääs”..

Kooli pargi servas oli rida saksa sõjaväelaste haudu. See oli vist 1942. aasta suvel kui vene sõjavangid neid ümbermatmiseks välja kaevamas olid. Õuaminek keelati mulle ära. Meie korter oli teises majatiivas. Hiilisin salamahti teise korruse tühja klassiruumi mille aknaist paistis kõik kätte. Nii valvurid kui vangid kandsid valgest riidest maske nina ja suu ees. Väljakaevatud tumedad kogud pandi metallist piklikesse kastidesse mis kohe suleti. Vaatepilt oli võigas, ka imbus aknapragudest sisse isesugust imalalt vastikut lõhna mis südame pahaks tegi. Tulin südame klopptides ruttu alla oma koju tagasi.

Okupatsiooni algusest peale koolimajas olev saksa sõjaväe õhutõrjepunkt koolitööd ei seganud. Need, vist neli meest, kes seal teenisid, elasid meie korteri kohal asuvates ruumides. Kamandas jefreitor Otto Baierist, keskealine kergelt lonkav mees, minu suur sõber. Näitas tihti pilte oma naisest Elsast ja kolmest lapsest. Kui ma all vahel Tiuga hätta jäin, kostis ülalkorrukselt tugev koputus, mispeale mõlemad vait jäime ja huviga akna poole vaatasime. Tavaliselt rippus seal peene nõõri otsa seotult midagi magusat (dropsikommid, šokolaaditahvlike, mõni kompvek) Tuli õhuaken avada ja “noos” vastu võtta. Vahel tõi Otto meile kihisevat limonaadi, mida veest ja pulbrist kokku segas. Limonaadi oli mitut värvi: kollast, roosat ja rohelist. Õhutõrjepunktis teenis veel mõni tagalateenistuse sõdur. Meeles on neist ainult Herman. Noor ja kena poiss, kel tüdrukutega alailma sekeldusi oli ja lõpuks suur pahandus tuli kui ta kanavarguselt tabati. Teised olid kõik juba vanemad ja tõsisemad mehed.

Otto viis mind vahetevahel katusel asuvalle õhutõrjeplatvormile. Peale pommitamist (05.07.41) oli koolimaja ainus allesolev kõrgem hoone, avara vaatega ümbrusele. Binoklist paistsid ligidal olevat ka 5-6 kilomeetri kaugusel Kiviõli kohal kõrguvad suured hõbedased piklikud balloonid. Need pidid kaitsma Kiviõli tehaseid pommitajate eest. Hilisemal ajal, rinde Eestile lähenedes, pommitati tihti. Ka Sondas ei olnud rahulik raudteesõlme ja veduridepoo pärast.

Mustvee poolt, kitsarööpmelist raudteed pidi, saabusid rongid metsamaterjaliga. Laiarööpmeline raudteeharu läks Aserisse. Narva–Tallinna liinil sõitsid alailma sõjaväeselonid. Enam õõseti ei ärganudki iga pommitamise peale. Vahel kuulsin alles teistelt lastelt järjekordsest raudtee pommitamisest. Madalalt lendavaid lennukeid märgati mõni kord nii hilja, et ei jõutud enne häiret anda kui juba pommid raudteele ja selle ümbrusse kukkusid.

Kord külaskäigult tulles, jäime raudtee ületamisel ootamatult pommitamise alla. Ei aidanud muu kui raudteetammi taha pikali visates loota, et ellu ja terveks jääksime.

Järjest tihedamini kasutati koolimaja sõjaväelaste ööbimiskohana. Vahel okupeeriti mõneks päevaks terve maja.

Meeles on juhus, kui suur grupp TODT-i kuuluvaid Kaukasuse türklasi toodi jaama tööle. Vist palke laadima. Öömajale paigutati koolimajja. Ohvitserid ja muud “asjamehed” hõivasid klassiruumid, sajakonnale mehele leiti magamisvõimalus alumise korruse suure jalutusruumi põrandal. Olid pakaselised talvapäevad. Kahest suurest ahjust köeti jalutusruumi ja selle kõrval asuvaid klasse. Tavaliselt olid soojad nii klassid kui jalutusruum. Mehed käisid ühtepuhku õue vahet. Ust kinni ei pannud. Teisel pool ust oli trepikoda, kust viis trepp teisele korrusele ja välisuks õue. Need jäid meestel pidevalt ristseliti lahti. Enne magamaminekut läks isa igaks juhuks kontrollima, mis majas toimub. Tuli ehmunult, haaras hüdropuldi, jooksis tagasi.

Läksime emaga vaatama. Nägime isa ahju kõrval olevat seinast kastmas, kust tuli pilvena auru. Jõudis viimasel hetkel tulekahju ära hoida. Pahandas meestega liigse kütmise pärast. Mehed õiendasid vastu, et tuleb edasi kütta, kuna ukse lähedal magavatel meestel pidavat olema jahe. Isal tuli siis lõunamaalasi õpetada talvel uksi kinni panema, et soe ruumis püsiks, samuti, et korralikult köetud ahi annab kaua peale kütmist sooja jne. Õnneks majutati need mehed varsti mujale ja koolitöö võis jätkuda.

Meeles on kui üks saabuvatest rongidest peatus kõrvalteel, koolimaja naabruses ja sealt tuli maha hulk korralikes erariideis inimesi pakkidega, perede kaupa. Apteegi ja kooli krundi vahel oli tee ääres laiem ala. Seal need inimesed istusid kohvrite ja pampude otsas oodates edasiviimist. Paar saksa sõjaväelasest valvurit seisis kõrval. Mina koos paar aastat vanema kooliteeniija poja Leoga istusime kooli kuuseheki serval ja uudistasime neid. Grupist eraldus umbes meievanune tüdruk ja tuli vestlema. Valvurid vahele ei seganud. Jutust ei tulnud suurt midagi välja. Tüdruk ei osanud eesti keelt, meie enam kui napist saksa keele oskusest, milles tema meid kõnetas, jutuajamiseks ei piisanud. Hiljem kuulsin, et need olid metsalaadimistöödele ja lauavabrikusse töölisteks saadetud juudi pered, kes majutati lauavabriku lähedale barakkidesse. Millise päritoluga need pered olid ja milline nende edasine saatus oli, ei tea. Enam ma nendega kokku ei puutunud.

Vanemad minu kuuldes paljust ei rääkinud. Vahel jäi kõrvu mõni kõrvaltoas poolsosinal räägitud lausekatke. Mäletan kuulnud olevat sõnu "... Kohutav, kas see tõesti on võimalik... alati lojaalsed kodanikud...jne." Edasi läks jutt veelgi vaiksemaks. Samuti meenub lausekatke 1944.aasta algusest, kui isa mobiliseeriti. Ärkasin öösel, kuuldes ema ja isa poolihääli vaidlemas. Meenub ema ütlus: "...ei usu et neid siia jääda lastakse. Ei taha lastest kosmopoliite kasvatada ...". Järgmisel päeval uurisin entsüklopeediast mida kosmopoliit tähendab. Hulga hiljem, juba sõja lõppedes, küsisin emalt selle jutuajamise kohta. Ema rääkis, et ohvitseride perekondadele anti juba siis võimalus Saksamaale sõita. Sel ajal ei usutud veel, et kommunistid tõesti tagasi tulevad. Loodeti, et mingil moel säilib Eesti Vabariik.

Umbes samast ajast (veel Sondast) on mees salapärase külaline, kellega meie elutoas pikalt vesteldi. Uks pandi vahepealt hoolega kinni. Hiljem taipasin vanemate jutust, et räägiti kellegi sobivusest haridusministri kohale.

Kord toodi Sonda koolimajja kusagilt leitud vene hulkurpoisike lastekodusse saatmiseks. Poiss võis olla umbes kümme aastat vana. Paigutati tühja alumise korruse klassiruumi luku taha. Ema läks koos minuga poisile süüa viima, vestles vene keeles, uuris kas Ta ka lugeda oskab? Oskas. Ema küsis poisile jaoks minu "Moi" raamatut. Teki ja madratsiga koos viisime raamatu. Enne konutas poisike hirmunud kutsikana nurgas. Nüüd oli toit söödud ja meid raamatuga nähes isegi naeratas. Poissi ma rohkem ei näinud. Viidi ära varasel hommikutunnil. Ema andis kaasa raamatu. Oli läinud, raamat kõvasti vastu rinda surutud.

Raamatu olin saanud vanaemalt sünnipäevaks juba Saksis. Tsaariajal oli selle tema lastele toonud, St. Peterburgis bonnena ja hiljem seltsidaamina teeninud, vanaisa õetütar Liide. Raamat oli suur, paks, täis värvipilte läikpaberil. Kõva, läikiv, rohekaskollane kaas oli ääristatud kuldse randiga. Kaanepildil lapsed istumas vaibal, ringi ümber tugitooli, kuulates seal istuvat vanahärrat, kes neile sedasama raamatut ette loeb. Raamatus oli palju jutte, aga aru ei saanud millestki. Tähedki olid võõrad. Ema luges ja tõlkis mulle vahel neid. Sain selgeks venekeelse sõna – moi, moja. Sain teada ka, et raamatu pealkiri "Моя книга" on eesti keeles - "Minu raamat". Hakkasin raamatut "Moi" raamatuks kutsuma. Vaatasin tihti pilte, mõistatades millest ühes või teises kohas juttu on. Aeg-ajalt fantaseerisin pildi järele ise jutu.

Värvipildid on siiani mees. Tütarlapsed piltidel heledates, volangidega kleitides, ümber piha lai helesinine või roosa lopsaka lehviga võõ, peas lamedad randiga õlgkübarad, daamidil maani kleidid puhvis turnüüridega taga, peas laiaäärelised kübarad, rikkalikult kaunistatud lillede või sulgedega. Uisutajate pildil kandsid tütarlapsed karusnahaga ääristatud taljes jakke,

alt laiad seelikud ulatusid kederluuni, poisid olid enamasti põlvpükstes, nokamütsid peas. Paljud lapsed piltidel olid valgetes või tumesinistes madruseülikondades või -kleitides. Mäletan sinelites koolipoisse, ranitsad seljas. Ühel pildil oli turuleti juurest põgenev koer, hambus rida viinereid, koera ajas taga põlvpükstes, sääresidemete ja tanksaabastega poisike. See oli mu lemmikpilt. Veel olid piltidel uhked lossid, saalid, töllad, hobused jne. Aja jooksul jäi huvi "Moi" raamatu vastu vähemaks, uusi ja huvitavaid eestikeelseid raamatuid oli palju.

Suvistel koolivaheaegadel hiilisin õuemeineku asemel tihti tühja klassiruumi, kus asus suur kapp lasteraamatutega. Keerasin kapiukse lukust, valisin raamatu, istusin akna alla põrandale, tagumise pingi kõrvale, oma lemmikkohale, hakkasin lugema unustades kõik muu. Tavaliselt ilmusin välja alles siis, kui mind juba taga otsiti ja korduvalt hüüti. Pelgupaik oli mul hea, ükselt vaadates näha ei olnud. Siin olid lemmikuteks eelkõike Bibi raamatud: "Bibi", "Bibi ja Ole", "Bibi suur reis", "Bibi ja vandeseltslased". Samuti J.Parijõe "Teraspoiss", veel "Johnny Workmann", "Fenella esimene kooliaasta", "Hõbeuisud", "Pollyanna", "Perekonnata", "Väikesed naised", K. May Winnetou raamatud, "Teddy läikiv nõõp", "Pikakoivaline isa" jne need kõik kuulusid mu lemmikraamatute hulka. Mõned neist raamatutest on tuttavad ka tänapäeva lastele, enamasti ammu unustusehõlmas Enamik autorite nimedest on meelest läinud

Tänapäeval on palju juttu laste liigsest televiisorivaatamisest, arvutisõltuvusest jne. Minu lapsepõlves televiisor puudus, rääkimata arvutist. Sõja alguses oli ju raadiogi ära korjatud.

Vaba aja täitsid raamatud. Seitsmendal eluaastal jäid silmad liigsest lugemisest haigeks. Asi läks nii hulluks, et arst pidi uurima, miks ma pidevalt silmi pilgutan. Diagnoositi vist silmalihaste üleväsimust ja põletikku. Raviks saadeti Saksi vanaema ja vanaisa juurde "asumisele", käsuga palju õues olla ja keeluga mitte üle ühe tunni päevas raamatut lugeda. Saksi vist põhjusel, et seal puudusid huvipakkuvad lasteraamatud.

Saksi ma kauaks ei jäänud. Mind kutsusid külla, isa noorem vend, onu Kahru koos abikaasa tädi Elleniga, kes noore lasteta abielupaarina elasid Porkunis. Tädi Ellen, kes varem oli Sonda koolis õpetaja, töötas nüüd õpetajana Porkuni Kurttummade Koolis. Olin seal vist 1943. aasta alguses. Nende tütar Kaja sündis sama aasta novembris. Porkunis viibisin ligi kaks kuud. Sain omaealiste lastega mängida, neid oli mitu. Kõigepealt tollane Porkuni Kurttummade Kooli juhataja hr Kenkmaa minuvanune tütar Helle, keda tundsin juba varasemast ajast. Leidsin Porkunist ka oma Saksi päevade sõbranna Koidu. Tema isa, endine Saksi koolkodu majandi valitseja, oli nüüd kurttummade kooli majandi valitsejaks. Sõbrunesin ka endast veidi noorema Anne Ausiga. Ülejäänud lapsed olid tunduvalt nooremad, neid mäletan 1944. aastast, kui saatuse tahtel jälle Porkunis olime.

Selle aasta talv oli ilus, lumine, täis päikest. Olin palju õues, meelistegevuseks oli meil järsult nn. piiskopimäelt alla järvele liuglemine. Toas mängisin Hellega. Tema raamatute hulgast midagi huvitavat ei leidnud, olin need raamatud kõik juba läbi lugenud. Helle veeris alles, lugemine teda eriti ei huvitanud. Koos mängisime enamasti nukkudega.

Õhtuti ei unustanud ma kordagi lubatud tunniajalist lugemist. lugesin läbi R. Kiplingi "Mowgli" ja "Riki-Tiki -Tavi", lasteraamatuid rohkem ei olnud, oli aga reisikirjelduste sari. Avastasin enda jaoks Sven Hedini, kellest sai pikaks ajaks mu lemmikkangelane. Huvi äratas ka onu Kahru linnumunade kollektsioon. Uuris ka värvipiltidega raamatut lindude elupaikadest, linnujälgedest ja linnumunadest. Enne kevadet olin jälle Sondas. Porkunis veedetud päevadest jäi ilus mälestus.

1942. aasta kevadel sain seitsme aastaseks. Koolikohustus algas kaheksaselt. Oleksin tahtnud sügisel kooli minna, kuid vanemad millegipärast veel ei lubanud. Kooli läksin alles 1943. aasta sügisel. Koolilaste hulgas oli mul palju sõpru. Naabruses elavad tüdrukud olid minust vanemad ja käisid juba koolis. Vahetundide ajal katsusin nende hulka lipsata. Kui läks õnneks, siis võisin ka mõnda tundi jääda, tingimusel et kedagi ei segaks. Seda juhtus küll aruharva enamasti kas

esimeste klasside joonistamise või käsitöö tundides. Tihti, kui ema ja isa olid mõlemad tunnis, teenijal oli pesupäev või oli mõne muu tööga hõivatud, tuli mul Tiiu järele valvata. Tihti suusatasin ja kelgutasin ka kooli aias ning pargis.

Tiiu hoidmisest on jäänud ka paar ebameeldivat mälestust. Tihti kui Tiiu vaikselt omaette mängis, lugesin mina raamatut. Süvenesin nii lugemise, et unustasin Tiiu ära ja olin rõõmus kui ta ei virisenud vaid mängis vaikselt omaette. Kord oli ta isa kirjutuslaua taha roninud ja "vihikuid parandama" hakanud. Leidis laualt punase tindi poti ja sulepea. Kuidas vihikute parandamine käib seda oli ta ju näinud küll ja küll. "Parandas" ära terve paki vihikuid. Tõmbas kõikidesse vihikutesse ohtralt punaseid kriipse ja "krõnkse", sekka tuli ka hulganisti tindiplekke. Kõige lõpuks ajas tindipoti vihikute peale ümber ning hakkas oma kleidisabaga tinti ära kuivatama. Kõik see töö ja tegemine toimus täielikus vaikuses. Kui ma vaatama läksin millega ta tegeleb, siis leidsin üleni punaselaigulise Tiiu, punast tinti täis vihikupaki ja kirjutuslaua. Muidugi jäin ju mina süüdi, et ma ei näinud mida laps teeb. Vihikud olid kõik nii kõvasti ära parandatud, et tulid tervele klassile uued anda. Seegi ei olnud sõjaajal päris lihtne. Teine kord kui ma lugesin kõrvaltoas raamatut ja Tiiu jätsin elutoa akna juurde oma nukudega mängima, siis oli ta järsku hoopis "liivakooke" hakanud tegema. Liivahunniku asemel sai mulda suurest kummipuu potist. Mina sain jaole alles siis, kui pott oli mullast peaaegu tühi ja kummipuu sahinale põrandale vajus. Põrand ja vaip olid mulda täis. Jälle oli pahandus suur, et suur tüdruk ei näinud mida väike õde teeb.

1942. aasta kevadsuvest on veel mälestus katsikulkäigust tuttavate juurde. Seal sündis poiss. Aastaseks saav Tiiugi võeti kaasa titat vaatama. Külla minnes juurdlesin omaette, kuidas nad küll näevad kas on poiss või tüdruk ja teavad panna tüdrukud roosa ning poisid helesinise teki sisse. Suurtest inimestest sain aru, et naiste rinnad on kumeramad, mehed aga ajavad habet. Kuidas küll väikestel titadel kohe vahet tehakse, see oli mõistatus. Kui siis pisipoisil hakati mähkmeid vahetama, nihutasin enda lähemale. Hetkel kui mähkmed ära võeti, pissis poisu suure kaarega. See oli mulle kui ilmutis. Hõiskasin kõva häälega: "Nüüd saan aru kuidas tüdrukud ja poisid segamini ei lähe! Poistel on pissikraan!" Minul ja Tiiul niisugust moodustist ju ei olnud. Seepeale täiskasvanud puhkesid naerma ja mul oli pisut piinlik. Olin suur seitsme aastane tüdruk, oma vanuse kohta küllalt arenenud ja palju lugenud, aga inimese anatoomiast õiget arusaamist mul veel ei olnud.

Suurema osa ajast veetsingi joonistades ja lugedes. Enamasti lugesin enne sõda välja antud Looduse Lasteraamatu, Looduse Kuldraamatu ja punaste kaantega sarja raamatuid. Lugesin läbi ka kõik koolilugemikud ja usuõpetuse õpikud. Uusi lasteraamatuid ilmus sõja ajal vähe. Mäletan, et kord kingiti mulle jõuluks kaks lasteväljaannet V.Hugo romaanist "Hüljatud": "Cosette" ja "Cavroche". Millal need olid ilmunud, ei tea.

Õppisin pähe Marie Underi luuletuse "Jõuluöö 1941" ja ugesin selle ette lapsepõlve viimasele 1943. aasta jõuluvanale. Salamahti revideerin ka vanemate raamatukappe. Lugesin kõike, mis aga näppu sattus. Enamasti küll reisikirju ja ajaviiteromaane. Okupatsiooni ajal väljaantud raamatutest meenuvad A. Gailiti "Ekke Moor" ja K. Ristikivi "Rohtaed" (viimast küll ainult sirvisin), meeldejäeva elamuse sain aga raamatust "Punane lahingulendur", Esimese Maailmasõja aegsest õhuässast Manfred von Richthofenist punasel lennukil, kelle inglased peale allatulistamist auavaldustega maha matsid.

Elutoas, diivanilaua alusel riivil oli suur nahkköites Torree illustratsioonidega piibel. Vaatasin tihti pilte, milledest kõige selgemalt on meeles Taavet, kel jalge ees Koljati pea. Armastasin uurida ka "Kalevalat" ja "Kalevipoega". Rohkem meeldis "Kalevala", vist seetõttu, et avastasin oma nime esimese runo Ilmatarist kõnelevates ridades: "...See oli imbi, ilmatütar, Kave Luonotar toreda, elas piigana pühana,..." Meeldisid ka Akseli Gallen – Kallela illustratsioonid, eriti pilt Ainost. Kaasa tundsin Kullervole. Tervest "Kalevalast" veel jagu ei saanud, aga Kullervo lapsepõlve kurba lugu lugesin korduvalt.

Samal põhjusel meeldis A. Kivi raamat “Seitse venda”. Maagiliselt kõlas Impivaara nimi. Lemmikkohad raamatus olid vennaste lugema õppimine ja lugu saatuslikust jõuluõhtust, kus peale maja põlemist vennaksed surmaga võidu jooksid. Ülejäänud osad raamatust selles vanuses veel eriti huvi ei pakkunud..

Minu ülesandeks oli ka posti toomine. Tallinna poolt tulev postirong jõudis jaama kella kuue paiku õhtul. Postkontori juhataja härra Mutli andis kooli ja apteegi posti jaamas minu kätte. Vastasel korral oleksime lehed saanud alles järgmisel hommikul. Mulle meeldis jaamas käimine. Siin oli alati liikumas inimesi. Oli sõjaväelasi, reisijaid ja ümbruskonna noori. Jaama ooteplatvorm oli omamoodi “promenaad”, kus jalutamas käidi. Apteeker oli mu hea sõber. Tihti, kui ajalehega tulin, sain rohekaid suhkruga üleraputatud kõhakomme või mõne valge piparmündi maitsega dropsikommi.

Mõnda aega kasutas teise korruse kahte klassiruumi mõnest sõjavangist, paarist valvurist ja elektriinsener-ohvitserist koosnev grupp, kes tegid Sondas mingeid elektritöid. Alumisel korrusel käis samal ajal koolitöö. See grupp sõjavange erines kõigist senini ja edaspidi nähtuist. Olid puhtad, söönud, soojalt riides. Inseneril ja valvuritel (neid oli kaks) olid vangidega sõbralikud suhted. Valvaminegi oli vist rohkem kombe pärast. Isa küsimuse peale, kuidas nii on õnnestunud, oli ohvitser vastanud, et sai laagris valida mehi oskustöölisteks ja vangid saavad ettenähtud toidu ning varustuse kätte. Toiduainete eest on ka mõni väike eraviisiline töö tehtud. Õhtuti tuli see ohvitser tihti isa ja emaga vestlema. Laenas ka saksakeelseid raamatuid lugemiseks. Isalt ostis paar maali. Kui mälu ei peta, siis oli vist Tema see, kes tõi kingiks kotikese ehtsat lõhnavat oakohvi ja pudeli prantsuse veini, suurt haruldust sõjaajal.

Isa jätkas maalimist ka kõigil sõjaaastatel. Lõuendi ja värvidega oli suuri raskusi. Lõuendi asemel kasutas enamasti vineeri. Maale osteti. Mõne maali sai ka õlivärvide vastu vahetada. Suur osa sõjaaegsetest maalidest oli loodusest, eriti palju Uljaste järvest ja ümbrusest. Suvistel koolivahega del sõitis isa sageli, koos minuga, jalgrattal Uljastele. Mina istusin õhukese pehme padja peal ratta raamil. Isa seljataga pakiraamil oli maalikast kuhu ka minu jaoks oli pandud joonistuspaber, vesivärvikarp või värvipliatsid.

Isa joonistas ja maalis vahel ka mind ja Tiiut. Säilinud on maal, kus istun peale sauna ja hoian käes kasevihta. Minu jaoks oli see üks järjekordne tüütu istumine. Praegu aga läheb süda soojaks seda pilti vaadates. Pilt läks sünnipäevakingiks isapoolsele vanaemale, tänu sellele on säilinud. Peale vanaema surma sain maali endale.

Rohkem meeldis mulle kui isa mõnda maastikku maalides lapsi mängimas kujutas. Siis ma ei pidanud tüütult kaua ühes asendis istuma nagu portreede puhul.

Isa meisterdas nüüd sageli puuskulptuure. Neid oli erinevaid. Kõige rohkem meeldis minule üks mõõgaga Kalevipoeg. Mul oli väga kahju kui isa just selle kuju õlivärvide eest ühele saksa ohvitserile maha müüs. Isa ise seda kuju eriti ei hinnanud. Oli ka üks teine Kalevipoja kuju – suurem ja minu lapsearusaama järgi rohmakam ning inetum. Isa pidas aga seda paremini välja tulnuks. See on alles ja asub nüüd onunaise Elleni Läti juures.

Sellest ajast on pärit ka puuskulptuur „Teomes märsiga” mille Sondast lahkudes kaasa võtsime, isa kinkis selle emale sünnipäevaks. Seda skulptuuri pidas isa üheks õnnestunumaks. Ka minule kuju meeldis, olin ka ninapidi juures kui isa kuju kallal nikerdas. See töö on alles – asub õepoja juures.

Lisaks maalimisele ja nikerdamisele oli isal paar paksu kaustikut karikatuuridega. Need olid nii „vene” kui ka „saksa” ajast. Peale sõjaväkke mobiliseerimist oli isa need kaustikud peitnud Sonda lähedusse, vist kellegi Uljastel elava sõbra juurde, lootuses peale sõda mõnda neist avaldada. Nende karikatuuride saatusest midagi teada ei ole. Mõningaid karikatuure ma sealt mäletan. Eriti naljakad tundusid olevat karikatuurid mis olid tehtud küladesse tööle saadetud

linnainimestest. Linnadest saadeti ka „saksa-ajal” ajal inimesi metsa- ja talutöödele. Isa tegi neist „töödest-tegemistest” hulga karikatuure, mida päris avalikult just ei hoidnud, lähedastele sõpradele mõnikord näitas. Karikatuure oli ka kommunistide võidutsemise aegadest. Neid peitma ei pidanud. Kusagil vist mõni isegi avaldati.

Mäletan et isa oli vist 1943. aasta alguses paar kuud koolitööst vabastatud, liikus ringi ja kirjutas ajalugu või kroonikat (vist omakaitsele). Koolijuhataja kohuseid täitis ema.

Asetäitjaks õpetajaks määrati ajutiselt hr. Meinhard Laks (hilisem Sonda kooli direktor ja emakeelepäeva algataja), endine õpilane, parajasti lõpetanud või lõpetamas Rakveres gümnaasiumi. Meie elutoast kooli kantseleisse viiv uks oli poekvil, kuulsin kui õpetajad ja kooli hoolekogu arutasid asendusõpetaja küsimust. Mällu on jäänud lausekatke kellegi suust: “see poiss peaks küll kõlbama...”

Hästi mäletan paksu kaustikuid karikatuuridega nn. “vene” ja “saksa ajast.” Peale sõjaväkke mobiliseerimist isa peitis need Sonda lähedusse kellegi hea sõbra juurde, lootuses peale sõda avaldada. Need kaustikud on kadunuks jäänud.

Linnadest saadeti inimesi metsa tegema ja taludesse tööle. Tuli teatud arv päevi kusagil täis teha. Isa tegi neist “tegemistest” hulga karikatuure, mida päris avalikult ei hoidnud, aga sõpradele vahel näitas. Karikatuure oli ka kommunistide võidutsemise ajast. Neid peitma ei pidanud. Kusagil mõni isegi avaldati. Enamasti isa siiski vabal ajal maalits. Lõuendi ja värvidega oli raskusi. Lõuendi asemel kasutas hiljem vineeri. Suur osa maalidest olid loodusest, eriti Uljaste järvest. Tihti ostsid isa maale ka saksa ohvitserid. Maalidele lisaks tegeles ka puunikerdamisega. Eriti on meelde jäänud Kalevipoeg mõõgaga. Mul oli väga kahju kui isa selle kuju õlivärvide eest maha müüs. Isa seda kujukest ise eriti hinnanud.

Riiete ja jalatsitega oli raskusi. Kuidagi saadi hakkama. Õmmeldi vanu kleite ümber, kombineeriti kahest eri riidest jne. Minule õmmeldi ema vanadest riietest, Tiiule tehti mulle väikeseks jäänud riideid ümber. Vanaema andis kleidi, millest ema mulle kleidi ja Tiiule seeliku sai. Jalanõudega oli keerulisem. Päris hätta ei jäänud siingi. Hakati puukingi kandma. Päris ilusad olid. Talla ninapoolne eraldi osa ühendati nahatükiga, mille abil tald astudes liigesest paindus. Pealseteks olid enamasti rahvarõivaste võõrihmad või muud tugevad paelad. Meenub, kui õnnelik olin, saades ka endale niisugused “moekad” kirjute rihmadega jalavarjud. Mäletan ka riidest susse, mille tallad tehti vanade katkiste viltide säärtest.

Elektrit ei olnud. Petrooleumi oli raske saada. Enamasti põles väike nn. viieliinine lamp või pisike “tattnina” so. küünlarasva tepsike lõngast tahiga. Kiviõlist hangiti ka garbiiti. Garbiidivalgus oli hele, aga garbiit haises üsna vastikult. Olid kasutusel ka “tattninad”, mis meisterdati tühjadest suurtükikuuli hülssidest. Need olid keerulisema ehitusega, sees bensiin.

Koolile pandi peale ravitaimede varumise norm. Kõik koolilapsed pidid teatud hulga ravitaimi korjama. Selleks et koolile pandud normi kuidagi täis saada, külvati kooli aeda suurel hulgal apteegikummelit. Pisikeste valgete õite puhkedes oli kogu ümbrus kummelilõhnaline. Kas ka teisi ravitaimi kasvatati, ei mäleta. Meeles on kevadine nurmenukuõite korjamine ja kuivatamine.

Seepi oli vähe saada. Hangiti seebikivi, mingit rasvaollust, lisati vist ka kuusevaiku ja keedeti seepi. Pesu sai sellega puhtaks. Seebikeetmisest järelejäänud sültja vedelikuga pesti põrandaid ja pandi pesu likku.

Hästi on meeles üks pahategu. Olin 8 aastane ja esimese klassi õpilane. Käes oli viimase Sonda talve hilissügis. Õppetöö toimus juba üle päeva. Isa ja ema olid tundi läinud, minu klassil sel päeval kooli ei olnud. Meie teenija oli saunas pesu pesemas. Tiiu magas. Akna taga kergelt ahetas. Raagus puude tumedad siluetid olid tuulest kõverad. Vastu akent krabises jääsegune vihm. Laual olev “tattnina” valgustas hämaralt kööki. Lõbusalt pragises tuli pliidi all. Köögis

oli mõnusalt soe ja hubane. Mind oli jäetud nõusid pesema. Pliidil mulises keeda suur veepott, ämbrid puhta veega olid täis õuest toodud külma vett. Panin kaussidesse nõudepesu- ja loputusvee. Peas uitavad mõtted olid nõudepesust kaugel. Mällu sähvatas, et vesi keeb 100° C juures, jää tub 0° allpool. Kohe tekkis tahtmine kontrollida. Meenus, et emal on kapis termomeeter, mida kasutatakse “vekk-aparaadis”. Mõeldud tehtud. Tõin kraadi. Kõigepealt kontrollisin nõudepesuvett. Termomeeter näitas 39° Celsiust. Järgmisena tõstsin pealt veepoti kaane. Veendusin, et vee keemistemperatuur on tõesti 100° Celsiust. Järgmisena huvitas juba see, kui külm on äsja õuest toodud vesi. Pikemalt mõtlemata tõstsin kraadi keevast veest ja torkasin otse külmaveeämbrisse. Käis prõks ja nägin kui sinist värvi piiritusetriip jooksis kraadist vette. Ehmatuse oli suur. Kraadil oli pragu sees, pisike killuke väljas. Kuivatasin ruttu kraadi, panin vutlarisse ja viisin kappi tagasi. Süda värises. Mõistsin, et olin väga suure pahandusega hakkama saanud. Eriti ajal, kus uut kraadi võimatu saada oli.

Ülestunnistamise lükkasin edasi. Oli hilissügis, kõik võimalikud hoidised sel aastal tehtud. Kartsin väga, mis ema küll ütleb avastades, et kraad on katki tehtud. Äsja nii hubane ja soe olnud köök oli korraga kõle. Varjud vonklesid hämarates nurkades süngelt nagu süüdistaksid mind. Puudki pliidi all praksusid ähvardavalt. Nutt kurgus pesin nõud puhtaks. Plaanis oli joonistada, ka oli huvitav raamat pooleli. Mitte millekski ei olnud tahtmist. Päev oli rikutud. Pahategu jäigi välja tulemata. Süütunne ei ole aga meelest läinud.

1944. aasta veebruaris, peale Sonda kooli sulgemist ja isa mobiliseerimist saksa sõjaväkke, lahkusime Sondast jäädavalt. Sonda kooli jäi meist maha saksa sõjaväe leivatehas. Rinne oli juba Narva alla jõudnud

Mobilisatsiooni alla kuulusid siis mehed vanuses 20 kuni 40 (aastakäigud 1904 – 1923). Isa oli küll sündinud 1902. aastal, aga kõik reservohvitserid ja arstid mobiliseeriti 60-eluaastani.

Meenub Sondast lahkumise päev. Ema lubas mu väikese reisikoti pakkida oma soovi kohaselt. Panin kotti lemmiknuku ja raamatu, mille nimi on meelest läinud. Olin õues juba veoauto kasti ronimas kui korraga tagasi tormasin, viskasin nuku kotist ning haarasin laualt esimese kättejuhtunud karbi fotodega. Ema ja isa olid eelmisel õhtul valinud välja mõned perekonnapildid kaasavõtmiseks. Fotoalbumid ja karbid fotodega jäid lauale. Need kaasavõetud juhuslikud fotod on alles. Osal päästetud fotodel olen mina väikese lapsena, mõnedel ema koos Saksi kasvandikega, veel on pilte mulle täiesti tundmatutest inimestest – peamiselt ema noorpõlve sõpradest, õpilastest ja töökaaslastest.

Kogu Sondasse jäänud vara hävis. Kõige rohkem on kahju raamatutest ja isa maalidest, mis pidid maha jääma. Raamatuid oli meil väga palju. Peale lasteraamatute mäletan Nobeli preemia laureaate sarja raamatuid, põhjamaade romaane, reisikirjelduste sarja, sarja sõjaromaanidest ja memuaaridest (sellest sarjast jäi meelde romaan “Sõdur Katrin” mida juba lugesin). Ei puudunud ka Looduse Kroonise raamatusarja raamatud, samuti oli raamatuid LUB sarjast. Veel oli kapi ülemisel riiulil, klaasi taga, raamatute rida tuhmjate tumepunase-hõbedakirjaliste kaantega. Aastate pärast Tallinnas avastasin Dostojevski “Vennad Karamazovid” samasuguses köites. Olid ka üldajaloo köited, ajakiri “Looming” aastakäikude kaupa, mitmed kunstiraamatud, nendest osa saksakeelsed ja veel palju muud.

Korralikku reisirongiliiklust enam ei olnud. Tapani saime sõjaväe veoautol, kaasas hädavajalik riidekraam. Veoauto kastis oli puugaasigeneraator, kõrval hunnik puuklotse. Bensiini ei olnud. Enamik autodest liikus sel ajal gaasigeneraatorite abil. Ema Tiiuga sai istekoha kabiini autojuhi kõrvale. Mina ja isa sõitsime auto kastis. Istusime oma kaasavõetud varanatukese otsas. Kõige üle oli tõmmatud suur present, mille serv kaitses meid sadava lume eest. Minu jalgu kattis väike villane seinavaip, mis on alles ja ripub praegu poja magamistoas. Alati kui seda vaipa vaatan meenub mulle autosõit talvepakases.

Tapal andis isa meid, reega vastu tulnud, vanaisa hoolde ja pöördus tagasi. Juba järgmisel päeval oli ta suure osa kooli ja meie varast hoiule andnud Sonda lähedale taludesse ning sõitis seejärel Pärnu, seal formeeritavasse 6. piirikaitse rügementi.

Varanatuke isa ja vanaisa poolt reele laetud, võtsime ema ja vanaisaga koorma otsas istet. Tiiu pandi lamama, sooja karvasesse kitsenahast kotti, minu kõrvale, ainult nägu jäi kotist välja. Mina sain ümber paksu villase suurräti, jalgadele jälle seinavaiba. Sõit Saksi poole algas. Tiiu jäi soojas kotis kohe magama. Lund oli väga palju, lisaks hakkas kõvasti tuiskama. Sõit oli kui paadiga lainetaval merel – üle hangede üles ja alla. Korraga oli Tiiu minu kõrvalt kadunud. Sõites üle järjekordsest suurest hangest veeres ta ree pealt maha. Ehmatuse oli suur, märkasime küll kohe, aga hobune jõudis siiski kümme meetrit joosta, enne kui pidama saime. Ema jooksis ja võttis tüdruku hangest. Tiit ei olnud viga midagi. Ta ei saanud vist arugi, et midagi juhtus. Ei nutnud ja jäi reel kohe uuesti magama. Ema ei julgenud enam kätt hetkekski ta ümbert lahti lasta. Varsti jõudsime õnnelikult Saksi, kus vanaema meid värske leiva ja sooja toiduga ootas.

Nädalapäevad elasime isa vanemate juures Saksis, kus olid sõjapaos ka isa vennanaine Luule vanemad Narvast. Isa õde Erika oma mehe Ruudiga olid juba edasi Tallinna sõitnud, leidnud seal toa, mis kahjuks 9. märtsi pommitamisel hävis koos vähesega mis õnnestus päästa Narva kodust. Nii jäid tädi Erika ja onu Ruudi uuesti peavarjuta.

Onu Kahru kutsuti Rakvere Omakaitse Staapi palgaliseks ohvitseriks, sinna loodava kompanii ülemaks. Onunaine Ellen, kurttumade kooli õpetaja, jäi mõnekuise Kajaga Porkunisse. Otsustati, et ka meie emaga läheme sinna. Tiiu oli juba kahe ja poole aastane, mina kaheksane. ...

... Elukoha vahetamine sõja ajal ei olnud päris lihtne. Toompea arhiivis asuvast ema teenistustoimikust leidsin alljärgneva kirja:

Viru Maakonnavalitsusele!

Mina, Sonda Algkooli õpetaja Hilda Lätt, teatan käesolevaga järgmist:

Minu abikaasa, Sonda Algkooli juhataja Lui Lätt, mobiliseeriti reservohvitserina sõjaväkke. Sonda koolimaja ühes kõigi kõrvalhoonetega võeti sõjaväe kasutada. Samuti kasutati kooli kantseleid sõjaväe telefonikõnepunktina ning meie köögis valmistasid mõned sõjaväelased endile toitu. Kantselei ja köögi tarvitamisest tingituna seisid uksest õuest kuni nimetatud ruumideni sageli lahti, nii et eluruumid muutusid väikestele lastele talumatult külmaks. Sellest tingitult haigestus meie 2-aastane tütar. Puude tagavara köeti varem koolimajas asunud sõjaväeosa poolt. Et polnud enam mingit vaba kõrvalruumi, siis polnud rohkem puid võimalik tagavaraks hoida, kui just tupp saai mahutada. Ka läks rikki sõjaväega kaasatunud vene naiste käes kaevu pump, nii et vett tuli tassida naabermajade kaevudest. Sõjaväe leivatööstusele veeti hiljem vett kusagilt kaugemalt autoga.

Eramajadesse korterit saada polnud võimalik, sest 1941.a. tulekahjust alates on Sonda aleviku eramajad elanikest tulvil. Viimasel ajal majutati sinna lisaks suuremal arvul sõjaväelasi. Samuti on lugu ümbruskonna külades.

Üksinda oleksin Sondas ikka kuidagi katsunud elada, aga lastele muutusid elamistingimused koolimajas võimatuks. Sellest tingitult asusin elama ühes lastega Porkuni Kurttumadekooli õpetaja, minu abikaasa vennanaise pr. Ellen Lätt'i juurde. Enda Porkuni asumisest teatasin suusõnal hr. inspektor M.Meosele.

Et Sonda koolimaja ja eriti koolimaja ümbrus on väga sagedase sõjaväeosade ja vooride majutamise tõttu saanud väga palju kannatada, nii et seal tuleb osalt täiesti uuesti alustada,

siis asuksin meelsasti ametisse kusagile mujale, kõige meelsamini Porkuni, kui siin mõni koht juhtuks vabanema. Kergema südamega algaksin otsast peale mujal kui Sondas, sest raske on näha iga päev paljude aastate töö, hoole ja vaeva varemeid.

Porkunis 3.III 44

Lugupidamisega H. Lätt

Mäletan seda aega hästi. Käisin siis esimeses klassis. Enam ei olnud pidevat ja korralikku koolitööd kuigi palju. Osa klassiruumi läks sõjaväe käsutusse. Viimases lõpus käisid Sonda lapsed koolis üle kahe päeva kahes vahetuses. Kooli käsutusse, kuue klassi jaoks, oli jäänud üksainus alumise korruse klassiruum ja pool jalutusruumist, mis poolitati koolipinkide riidaga ning seinte äärde paigutati kapid raamatute ning õppevahenditega. Lapsed ei pääsenud kooli enam paraaduksest, vaid korterite poolsest väikesest uksest, läbi kantselei ja meie korteri vahelise esiku.

Kõiki koolimaja hõivamisi ei tule meeldegi. Vahel oli ka see ainuke klass mõne sõjaväeosa ööbimiskohaks hõivatud.

Suur muutus tuli koos suure sõjaväe väli-leivatehasega. Leivatehas jõudis kohale mitme ratastel liikuva leivaahju ja tööjõuks kasutatavate vene tüdrukutega. Tüdrukud olid noored, tugevad, üsna õitsva välimusega. Riided olid terved ja puhtad, viletsamad küll kui eesti tüdrukutel. Nende seljas nägin esmakordselt vatijopesid nn.”puhvaikasid”. Vene tüdrukutele kohaldati elamiseks tihedate seintega tööriistakuur, kuhu pandi sisse raudahjud ja ehitati narid. Leivaahjud seisis esimese korruse klasside akende all, otse meie ilusa püsilillepeenra ja mahavõetud madala enelaheki jäänustel. Selleks ajaks, kui meie olime lahkumas, oli terve koolimaja nende poolt hõivatud. Alumise korruse klassidest ühes tehti leivatainast ja vormiti koolipinkidele asetatud pikkadel laudadel päitse. Pätsid anti aknast õue ja pandi ahju. Kõrvaloleva klassi aknast võeti sisse ahjust tulnud leivad. Need pandi jahtuma ja mähiti siis tsellofani. Mäletan suuri riivleid leibadega, mis ootasid rindele saatmist. Saime seda leiba maitsta. Oli hea magushapu üsna tumedat värvi leib. Leivatehasega seotud sakslased elasid teise korruse klassides. Kooli sauna suures katlas keedeti suppi. Ohvitseridele valmistasid tentsikud tihti süüa ka meie korteri köögis. Kooli kantseleist käidi alailma helistamas.

Koolitöö lõpuks enam ei toimunud, terve koolimaja oli sõjaväe poolt hõivatud. Enne kooli lõplikku sulgemist oli aktus. Mäletan et isa pidas kõnet rasketest aegadest ja lootusest, et ükskord tulevikus jätkub Sondas jälle koolitöö. Meeleolu oli nukker. Õpilastest paljudel olid silmad märjad. Aktus lõppes Eesti hümniga.

Peale Sondat oli elu esialgu Saksis ja Porkunis rahulik. Lennukeid oli kuulda harva. Lossi tuli sõjaväehaigla. Kurtummi lapsi oli kooli vähe jäänud, enamus oli viidud kodudesse. **Algkoolihoone oli sõjaväe käsutuses, lossist oli paar ruumi antud algkooli kasutada. Esialgu siin veel õppetöö kestis. Läksin uuesti kooli. Käisin vist nädala, kuni päev peale Tallinna 9. märtsi pommitamist haigestusin difteriiti.**

Pommitamise öö on mees. Lennukid lendasid üle Porkuni. Müra oli tugev. Vahepeal müra vaibus, keegi käis vist õues ja kutsus kauget kuma vaatama. Arutati, et kuma paistab küll Tallinna suunast, aga ei või kuidagi olla, sest Tallinn on liialt kaugel. Hiljem kuulsime uuesti ülelendavate lennukite müra.

Järgmisel või ülejärgmisel päeval tundsin end halvasti. Kurk oli väga valus, neelata raske. Ema lootis, et ehk ei ole difteriit, vaid ainult angiin. Kutsuti sõjaväehaigla arst, kes minu õnneks oli olnud Hamburgis lastearstiks. Tuli, vaatas, ütles, et olen difteriidis. Tänu õigeaegsele arstiabile ja haiglast saadud seerumile põdesin kergel kujul. Emal ja tädi Ellenil oli mure kuidas hoida

Tiiut ja Kajat nakatumast. Igaks juhuks oli Tiiut hoitud minust kaugemal kohe kui haigeks jäin. Kaja õnneks käia ei osanud, ka sai ta veel rinnapiima.

Mind paigutati tagumisse, kolmandasse, senini üsna tühjalt seisnud tuppa. Ülearused asjad viidi välja. Jäid ainult voodi, paar tooli, voodi alla ööpott, ukse kõrvale taburetile pesukauss karbooliveega, nagisse valge kittel ja puhas käterätt. Teised toad puhastati, desinfitseeriti. Ema triikis isegi kõigi mu raamatute lehed üle. Pidin üksinda tuppa jääma. Õnneks ma ei kartnud. Aeg-ajalt käis ema mind vaatamas, vahel harva ka tädi Ellen. Alati panid selga kitli ja toast lahkumisel pesid hoolega käsi karbooliveega. Tiiust ja Kajast suutsid haiguse eemal hoida. Juba mõne päeva pärast hakkas haigus taganema, enesetunne muutus paremaks. Voodist välja tulla ei tohtinud. Ema oli osanud mind veenda, et kui elada tahan, siis tõusta ei tohi. Elada tahtsin ja sellest sain samuti aru, et teisi nakatada ei tohi.

Aeg kippus igavaks minema. Raamatuid kardeti pisikute levitamise hirmus mulle anda. Läbiloetud ajalehed ja ajakirjad olid kõik minu päralt. Need võis hiljem ahju visata. Lugesin igavuse peletamiseks kõik lehed mitmel korral otsast lõpuni läbi. Praegugi on veel 1944. a. ajalehesabades olnud järjeromaanid meeles. Lugesin neid ju korduvalt. Ühe pealkiri oli “Teenijatüdruk Kärt”, teisel “Leena Liisa Tuisutee”. Peategelased olid hakkajad tüdrukud, kellega end hea oli samastada. Igavusega mõtlesin romaanidele ka uusi järgesid välja. Nii möödus aeg kiiremini. Olin üsna hästi kursis olukorraga idarindel, niipalju kui sellest lehtedes juttu oli. Rinne seisis Narva all. Mäletan, et lugesin ühele eesti noormehele tammelehtedega rüütliristi omistamisest. Ei mäleta, aga arvan, et see võis olla Nugiseks? Lehtedest lugesin ka kommunistide tapatöödest ja piinamistest. Tallinna pommitamisele järgnevate päevade lehed olid täis pikki nimekirju pommitamise ohvrite kohta, kus leidsime ka ema täditütret Luise nime. Olid ka pildid puruks pommitatud ja põlenud Tallinnast, ohvrite ridadest kalmistu müüri ääres, inimestega kes sealt omakseid otsisid.

Veel on meeles saksakeelne “Signal”, mis oli väga heal läikival ja sitkel paberil pildiajakiri. Teiste sõjaaegsete ajakirjade paber pudenes käes, selle paberist sai hästi voltida nooli, soolatompe ja mida tahes. Piltidest on ka mõni meelde jäänud. Näiteks pildid kus dr. Goebelsi tütreke Helga ulatab füürerile lilli, füürer mägedes asuva puhkemaja taustal, füürer vapraid sõdureid tervitamas, füürer suure koeraga, Eva Brauniga. Veel mäletan pilte saksa sõduri süles olevast, põlevast majast päästetud, ukraina lapsukesest või sidemes käekõndiga väikesest itaalia poisikesest, kes viga saanud inglise lennukilt visatud lõhkepliiatsist jne. Kõik ühesugune lauspropaganda.

Paar nädalat Tallinna suurpommitamisest hiljem, elasime üle veel ühe hirmuöö. 18. märtsil pommitati, põhiliselt vist küll läheduses asuvat Tapa linna. Lisaks pea kohalt kostvale tugevale lennukimürale oli pommide plahvatusi kuulda ka päris ligidal. Osa pomme kukkus sel ööl Porkuni kanti. Rohkem kui pool Tapa linnast aga hävis. Olin haigena üksinda tagumises toas, nakkuseohu tõttu ei saanud mind teiste juurde veel viia. Ema käis mind vaatamas. Mäletan, et pidin kindluse mõttes olema madratsil aknapoolsel põrandal, vastu maja paksu kivist otsaseina. Kõhe tunne oli küll, aga väga hirmunud ma ka ei olnud. Julgustasin end, kui pommi vilinat või lõhkemist kuulsin, et see küll ei saa mulle enam halba teha. Isa Sondas õpetas iga plahvatuse järel rõõmustama, et elus ja terve olen.

Hiljem tädi Elleni mälestustusi lugedes leidsin ka sealt meenutuse samast ööst. Lisan siia lõigu kuidas tema seekordset pommitamist mäletab:

.... Oli juba pime, olime söönud tanguputru võisilmaga ja joonud piima peale ja korraks mured unustanud. Ja siis algas. Pommitamine. Ehmatades haaras Hilda väikse Tiiu ja mina Kaja-tirtsu sülle. Tiiut enda vastu surudes lohutas Hilda läbi ukse Imbit, kes pidi üksi tagumises toas pommide raginat ja mürtsatusi kuulama

... Terveks ja teiste hulka sain aprilli alguseks. ...

... Kooli sel aastal enam ei jõudnud. Õppetöö lõppes Eesti koolides 1. aprillil. Enamus koolimaju oli juba sõjaväe poolt hõivatud. Ka Porkuni loss oli nüüd täielikult sõjaväehaigla käsutuses. ...

... Suve jätkudes möödus Porkunist üha rohkem sõjapõgenikke. Edaspidi tuli põgenikke juba vooridena. Sügise lähenedes hakati ka meil minekuks ettevalmistusi tegema. Praeahjus kuivatati leivaviile, lõigati soolapekki kuubikuteks, sulatati rasvaks ja pandi plekkpurkidesse. Septembris tuli meilgi minek. ...

... Rinne lähenes kiiresti. Tuli metsa varjule minna ja rinde möödumine ära oodata. ...

... Keerasime kitsale metsateele, mis viis läbi metsa ja soise võseriku kaugel asuvale soosaarele, kust leidsime eest paar metsatalu. Olime seal mõne nädala. ...

... Kuulatasime sõjakõminat. See nihkus meist mööda, edasi lääne suunas. ...

... Lõpuks, lahingumüra vaibudes, otsustati et keegi peab uurima mis edasi saab. Ei saanud ju igaveseks redusse jääda. ...

... Meie Porkunisse enam tagasi ei läinud. Ema otsustas minna Harjumaale ja hakata seal uut töökohta otsima. Sondasse minna oleks ka olnud ohtlik. Tulevik oli ees tume. ...

1944.a. hilissügisel (novembri alguses) jõudsimme Tallinna lähedal asuvasse Sausti kooli, kuhu ema sai õpetaja koha.

Alanud oli nn **"VENE AEG"**

ELU SAUSTIS

1947. aasta sügiseks oli möödunud juba kolm aastat sellest ajast millal me, peale ebaõnnestunud põgenemist, Saustisse jõudsimel.

Selgelt mäletan saabumist 1944. a. hilissügisel. Ema valis uueks töökohaks Tallinna lähedase Sausti, kus töötas koolijuhatajana seminariaegne kooliõde Aliine Rass. Ajal kui ema töökohta otsis, olime Tiiuga Tuhalas ema vanemate pool.

Tuhala vanaisa tõi meid hobusega kohale. Saime vanavanematelt kaasa natuke söögipoolist ja paar mööblitükki, mis ema oli vanematekoju jätnud peale esimesi tööaastaid Mustlas ja Kuivajõel. Koormas olid elevandiluuvärvi nikeldatud nuppude ja reformpõhjaga kitsas raudvoodi, vatimadrats, väike seinavaibake, kaks tekki ja patja, väike püstjas treitud jalgadega raamaturiiul, sahtliga lauake, paar potti ja pann. Kaanega kastis olid vanaema antud toiduained ja mõned toidunõud. Veel oli kaks kohvrit riiete ning pesuga. See oli nüüd terve meie varandus.

Sausti kool asus endises mõisahäärberis. Majas oli kaks korterit õpetajate jaoks. Ühes elas Aliine Rass, teise oli hõivanud endise viinavabriku juhataja. Naabruses asuv viinavabrik ja selle juhataja maja (mõisaaegne valitsejamaja) olid sõjas maha põlenud. Kolmandas, väikeses ühetoalises korteris elas kooliteenija Mari. Meie saime omale elamiseks teisel korrusel asuva klassiruumi, köögiks pisikese pliidi ja ruumipugeriku kooli ja rahvamaja ühise saali kõrval, mida oli seni kasutatud pidudel kohvi keetmiseks ja võileibade tegemiseks.

Meie tuba oli suur, päikesepoolne, kõrge, kahe suure aknaga, aga väga külm. Ruumis oli ainult valge kahhelkivist ahju tagakülg, mida sai kütta Mari toast. Suure kütmise järele läks ahjukülg ainult vähe leigeks. Sel põhjusel seda ruumi õppetöös ei olnud kasutatudki. Paremat eluruumi ei leitud. Et talvel mitte külmuda, tuli kiiresti midagi ette võtta. Meie kööki pääses ainult läbi saali, kus toimusid ka rahvamaja üritused. Samuti imbus köögipugerikku kõrvalolevast kuivkäimlast vahel üsnagi ebameeldivat lõhna. Selline olukord meid samuti ei rahuldanud.

Leidsime meistrimehe, kes tegi tuppa telliskividest soojamüüri pliidi. Leidsime kooli keldrist vana koli hulgast kriimu poollagunenud riidekapi ning kitsa raudvoodi. Pliidi soojamüüri, kapi ja eesriide abil jagasime toa kaheks. Aknapoolne osa jäi elamiseks, ukse ja ahju poolne köögiks. Uksest sisenedes jäi vasemale eesriidega eraldatud köögiosa. Otse oli akna all ema väike laud kirjutuslauaks, kõrval paremas nurgas raamaturiiul. Neist vasemale ja tahapoole jäid tuba poolitava riidekapi esikülg, majast leitud logisevate jalgadega laud ja soemüür. Laua katsime vanaemalt saadud laudlinaga. Akende poole jäid magamisasemed. Panime kaks voodit kõrvuti, nii mahtusime kolmekesi lähedalt magama. Mina sain külje alla kõvasti täistopitud põhukoti, emal oli madrats. Leitud voodi oli küll meie omast madalam ja lühem, sellele leidsime abi voodi jalgade alla lauaticke pannes. Keldris olevast kolikambrist leidsime Tiiu jaoks vana pisut närutava lastemadratsi, selle puhastasime ja panime keskele, kahe voodi vahekohtale. Soojamüüri taha jäi Tuhalast toodud kaanega puukast Tiiu mänguasjadega. Kastist akna poole jäävas seinavahel oli vana õppevahendite kapp, kuhu ka mina sain koolitarvete jaoks riuli. Toa köögipoolsesse ossa leidsime vana kolu hulgast kõrge, kunagi valge, kitsa riuli ning pingi, kuhu panime silmapesukausi ja veeämbri. Elektrit ei olnud. Valgust andis väike "viieliiniline" petrooleumilamp. Petrooleumiga tuli olla kokkuhoidlik. Seda, nagu kõike muud, oli raske saada. Vanaisalt saime paar küünalt mida hoidsime jõuludeks.

Peale neid ettevõtmisi saime toa soojaks ja elamiskõlblikuks.

Ka kooliklasse ei saanud küllaldaselt valgustada. Õpetajalaua põles väike viieliiniline lamp. Nii ei saanud 1944/45 aasta talvel esimese tunni ajal kirjalikke töid teha. See aeg kulus vastamisteks, uue aine selgitamiseks jne. Samuti olid esimesteks tundideks laulmine ja võimlemine, kus sai läbi vähese valgusega. Päevavalgel sai alustada kirjalike töödega ja kasutada klassitahvli. Puudus oli kõigest. Ei jätkunud paberit, vihikuid, õpperaamatuid, sulgi,

pliiatseid ega tinti. Vihikuteprobleemile leidsime lahenduse. Nimelt oli viinavabriku varemestesse sakslaste välilaatsaretist jäänud maha ladu, kus peale vängelt haisvate halli pulbri kottide (pidi olema täipulber), krepp-paberist vettinud sidemerullide, leidus ka mõningaid kontoriraamatuid ja dokumentide blankette. Paber oli kehv, tint läks laiali. Siiski oli see väljapääs. Lõikasime tühjadelt lehtedelt lahtrite nimetused ära, kõitsime lehed niidiga kokku. Nii saime omale koolivihikud. Kool sai varsti vähesel arvul vihikuid. Neid anti lastele matemaatika kontrolltööde ja kirjandite jaoks. Kõik koduste tööde ja klassis töötamise vihikud olid vanast paberist, meie endi poolt kokku õmmeldud. Saime lõpuks ka sulgi ja tinti. Varasematest aegadest olime harjunud sinise tindiga, nüüd saime mingit haisvat tumelillat vedelikku. Viletsad olid ka suled. Need kriipisid koledat moodi, eriti seetõttu et paber oli vilets. Õnnelikud olid need kel oli mõni ennesõjaaegne sulg alles jäänud. Eriti hinnas vahetuskaup oli nn “iridinoidsulg”. Nende sulgedega oli hea kirjutada. Sulg lausa paitas paberit. Siin oli uus häda. Tol ajal nõuti õpilastelt “paiskirja”, selle sulega tuli kiri nagu ühtlast nõõri pidi. Kirjatehnika tundides pidi kirjutama kaldkirjas õieti ja korralikult rõhutatud sulega ikka õiges kohas peenike joon vaheldumas laiema paisjoonega. Kirja ilule pandi suurt rõhku, algklassides oli ilukirja tund ja tunnistusel hinne “kirjatehnika” eest. Minu jaoks oli see tund ”rist ja viletsus”. Olin liialt kärsitu, et aegamööda maalida igat üksikut tähte. Muudes ainetes jõudsin hästi edasi. Ilukirja eest sain kolmesid. Kirjandite all oli sageli kaks hinnet. Kirjandi eest viis, kirja eest kolm.

1947. aastal tundus, et kõige raskem aeg on juba selja taha jäänud. Koolitarbeid vihikute ja raamatute näol hakkas jätkuma, toitu ka. Kartuleid ja omakasvatatud juurvilja oli piisavalt. Hästi oli veel mees esimese Sausti aasta nähriv näljatunne, kui leib ikka varem otsa lõppes, kui uut normijahu anti. Leivakaartide eest anti tavaliselt rukkijahu, seda sai aga liiga vähe. Sageli oli jahu ka kasvama läinud viljast, millest head leiba ei saanudki. Ema pani leivataignasse jätkuks keedukartulit, vahepeal ka kliisid, mida oli õnnestunud saada, leiva aga jagas päevade kaupa portisoniteks, millest rohkem süüa ei võinud. Reegliski oli ka see, kui kartul on laual, siis leiba pole vaja võtta. Normitoidu järel tuli käia vallamaja juures, mis oli koolimajast umbkaudu 5 või 6 kilomeetri kaugusel.

Me ei osanud uneski ette aimata, et maakoolide õpetajate perekonnaliikmetele ei ole nõukogude riigis toidukaarte ette nähtud. Pidime kolmekesi läbi ajama ainult ema toidunormiga. Peale leivajahu sai toidukaartide eest osta aeg-ajalt pool kilo halle makarone või mingisugust tangainet. Kõige tihedamini hirsitangu. Mäletan, et ema sai ükskord osta ka karbi Ameerika päritoluga lihakonservi, mis oli maitsev ja kui ruttu see otsa sai, olgugi, et seda imevähe leivale määrisime. Et hea lihamaitse kauem püsiks, sõin leivatüki kuivalt jättes konserviraasu viimase suutäie peale.

Kogu normitoitugi ei saanud alati kätte. Jooksva kuu suhkrukaardid läksid tihti raisku. Suhkrut kui niisugust ei olnudki. Selle asemel anti vahel karamellkompvekke. Suur vedamine oli kui saime suhkruga üle puistatud padjakomme kotipõhjast. Põhjas olid kompvekid suhkruga segamini. Kotimaterjalist kiud olid küll selle puru hulgas. See oli siiski suhkur. Paaril korral saime sitkeid magusavõitu seemneplõnne, millega ei osanud suurt midagi peale hakata. Pidi olema linaseemne-õli-siirupi pätsikesed. Magusanälg oli suur, aga need magusavõitu haisvad plõnnid ka ei maitsenud. Vahel anti toidukaartidega päevalilleõli. See oli puhastamata, sogane, tugeva lõhnaga ja esialgu harjumata maitsega. Sellega sai siiski kartuleid praadida ja vahel ka pannkooke teha.

Ema loobus ühte Tallinna kooli pakutud töökohast mõttega, et maal peaks olema sõjajärgsel ajal lastele kergem toitu muretseda. Teadmatuses sattusime küll vihma käest räästa alla. Ümbruskonna talumeestel toitu sel ajal veel oli, Tallinna turg oli aga liiga ligidal. Seal sai soodsamalt müüa või vahetada. Oma laste õpetajalt, kes ei olnud ka kohalik, oli piinlik kõige kallimat turuhinda küsida. Lihtsam oli ära öelda. Rahal ei olnud õiget väärtust, parem

oli toiduaineid vahetada asjade vastu. Suur osa lihast ja põllusaadustest tuli normiks ära anda, linnast oli võimalik saada vajalikku kraami. Toiduainete vastu vaheti seebikivi, sahariini, riideid, jalatseid jne. Ühte lähikonna tallu sigines sealihaga ja kartulite eest klaver, teise asunikutallu toodi linnast peen mööbel jne. Meil ei olnud varsti midagi alles, mida oleks veel saanud toiduainete eest ära anda. Riideid ja jalatseid oli väga raske saada. Riietega veel andis midagi kombineerida ja ümber teha. Jalatsitega oli raskem. Saapad, millega Saustisse jõudsin jäid samal talvel lootusetult väikesteks. Majas liikumiseks õmbles ema meile riidelappidest sussid. Lõpuks sai riidekaardi eest mulle kalossid osta. Need olid väga suured. Saime kusagilt veel katkised aga väiksemad kalossid. Need läksid teiste sisse. Sinna mahtus parajasti minu jalg riidest sussis. Nii sain ma talve lõpus jälle õue minna. Järgmiseks talveks õnnestus emal mulle uued saapad osta. Suvel maal käimiseks tegi vanaisa pastlad.

Õnneks oli koolil suur aed. Kevadel kaevasime üles tüki sööti jäänud peenramaad. Kasvatasime seal aedvilja. Järgmisel talvel oli toidu poolest selle võrra kergem. Piima ostime külast. Mäletan, et maksin vahepeal 15 rubla liitri eest. Palju seda luksust lubada ei saanud. Tiiu pärast katsusime üle päeva või paari vähemalt ühe liitri osta. Ema kuupalk oli siis vist 600 rubla ringis. Sellest läksid maha riigilaen ja maksud. "Vabatahtlik"-kohustuslik riigilaen aastaks oli vähemalt kuupalga suurune, mida iga kuu palgast maha arvati.

Kooli ümbritsevast külast piima ostmas käisin tavaliselt mina. See ei olnud kerge. Ainult enese pärast ei oleks ma küll mingil tingimusel piima järele läinud. Mõistsin õnneks, et Tiiu vanune laps peab tingimata piima saama ja emal on niigi raske. Kavandasin hoolega piimaringe, et ühte kohta liiga tihti ei satuks. Pahatihti öeldi ju ära, enamasti ettekäändel, et homme on ees Tallinna turule minek, piimanõud kinni, täis ja kaevus jahtumas. Tuli mujalt vaadata. Alailma oli tunne nagu kerjaksin ma seda piima. Ometi maksin alati korralikult sularahas. Mõnes peres ei müüdud kunagi, teistes kohtades katsusin käia siis, kui teadsin, et just eelmisel päeval oli turul käidud. Siis müüdi meelsamini.

Ligemas ümbruses oli küll paar talu, kus minusse väga sõbralikult suhtuti ja liigsete kommentaarideta piima müüdi. Mõistusega katsusin ka nende perede linnas- ja turulkäike arvestada, et mitte liialt tüütavaks muutuda. Üks taludest oli koolimaja lähedal. Talu valgeks krohvitud elumaja plekk-katust nägi meie toa aknast. Sealsed peremees ja perenaine olid lahked ja töökad inimesed. Veel elasid talus peremehe vigane õde ja kasutütär, kes oli minust paar aastat noorem. Tüdruku ema oli enne sõda neiuna talus teeninud, hiljem Tallinna elama asunud, sõjas mehe ja pommitamisel kodu kaotanud. Oli mõnda aega lapsega talus sõjapaos, läks linna tagasi, kui oli töökoha leidnud. Laps jäi esialgu tallu, kus teda oma lapsena peeti. Kahjuks ei olnud neid inimesi Saustis kauaks. Vist 1946. aastal tuli valda uus naispartorg, purupunane, kolme lapsega. Talle oli vaja leida elukoht. Hakkas silma heas korras hoonete ja iluaiaga talu. Pererahvas kuulutati kulakuteks, tõsteti majast välja. Talu oli asunikutalu. Pererahvas oli kõva tööga suutnud talu järjele saada, ka valitses seal puhtus ja kord. Peremees ei suutnud ülekohtuga leppida, läks hulluks. Kaks poissi hakkas sealt nüüd koolis käima, kolmas oli väike. Vana kooli hinded olid neil head – neljad ja viied. Tegelikke teadmisi oli vaevalt kolme eest. Peale järjekordse puuduliku hinde saamist tuli pahane mamma ema käest õigust nõudma, miks tema pojakesi taga kiusatakse. Eelmises koolis jõudsid hästi edasi. Emal läks tükk aega selgitamiseks, et ta ei kiusa poisse taga, hindeid paneb kõigile õiglaselt teadmiste eest. Suutis selgeks teha, et kui poisid tahavad edasi õppida, siis on vaja teadmisi, mitte hirmuga pandud häid hindeid. Lubas anda neile järeleaitamistunde, et rutem teistele järele jõuaksid. "Sõnum jõudis õnneks kohale". Poisid hakkasid ema juures õppimas käima, ka suvisel koolivaheajal. Sügiseks olid teistele järele jõudnud ja kooliellu sisse sulanud. Poisid ei olnud halvad ega ka "kaebupunnid", nende kuuldes ülearu küll ei lobisetud, aga muidu saadi päris hästi läbi.

Teine talu, kust meeleldi käisin piima toomas, oli viimane kolmest, mis asusid väikese metsatuka ääres, koolimajast vähem kui kilomeetri kaugusel. Seal elas minuealine tüdruk Õilme, kellega sõbrustasin. Mäletan, et selles talus kasvatati kalkuneid. Neid ma kartsin, kippusid kallale tulema. Sinna minnes tuli mööduda koolile kõige lähemast talust ja veel kahest naabertalust metsatukas, kust piim parema meelega linna turule viidi. Peale mõnekordset küsimist ma nende talude perenaisi piimaostu palvetega ei tüüdanud. Piinlik oli mõlemil: minul küsida ja neil järjekordselt mõni vabandus äraütlemiseks leida. Ühes nendest taludest aeti äri vene sõjaväelasega. Vene sõjaväe autot oli seal tihti näha.

Selle pere saatus oli traagiline. Mäletan ööd, kui kooliteenija Mari uksele kloppis ja hüüdis, et läheduses on tulekahju. Oli ärgates tundnud suitsulõhna ja aknast näinud metsatukast tuleleeke ja suitsu tõusmas. Varsti oli ümbruskond jalul. Esimestena olid kohal olnud naabertalude peremehed. Üks neist kuulis keset ööd automüriinat, läks igaks juhuks uksele vaatama. Nägi, et naabri aken kumab imelikult. Ajas ruttu üles oma ja teise naabri pere. Jooksid kohale, tungisid tagatoa aknast majja, leidsid peremehe ja perenaise jõhkralt tapetutena, majakraami segipaisatuna. Kapid kraamist tühjad, laekad, sahtlid põrandal hunnikus.

Talus oli abiliseks noor tütarlaps – pererahva kaugelt sugulane. Seegi oli mõrvatud. Oli käinud just eelmisel päeval oma kodus ema vaatamas ja kurtanud, et küll tahaks koju jääda. Ema oli lastega lesk, tüdruku õed ja vennad väikesed. Talus sai tüdruk vähemalt korralikult süüa, olgugi (külarahva jutu järgi) liialt rasket tööd tegema sunniti.

1947. aasta kevadel õnnestus meil lehm “söömale” võtta. Lehma eest hoolitsemise eest jäi piim meile. Saime talveks ka heina tehtud. Ema sai heinateole abiks ühe kooli ligidal elava vanamehe. Pisut oli abi ka minust. Eelmistel aastatel olime terve suve Tuhalas vanaema ja vanaisa juures, sel suvel oli vaja ka Saustis emale abiks olla. Marjade ja seente valmimise ajal olime siiski Tuhalas.

Suureks toeks oli kooliteenija Mari. Tema abiga me lehmagi “sööma peale” saime. Taludes piirati juba lehmade arvu. Hulk loomi tuli inimestel normide täitmiseks ära anda. Lehm oli pärit Mari venna talust. Mari oli Sausti aastatel meile heaks kaitseingliks. Ema usaldas teda täiesti. Mäletan ema kurtmist Marile, et mõne aasta eest ei oleks ta uskuda võinud, et tuleb aeg kus lastele piisavalt süüagi anda ei ole.

Vahel käis Mari juures ta vennanaine Anni Mikomägi. Kartis kolhooside tulekut ja Siberisse saatmist. Neil oli kena talu. Anni oli tubli perenaine. Seda, et temast mõni aasta hiljem, kolhoosi lüpsjana, Sotsialistliku Töö Kangelane saab, ei oleks ta siis vist unes ka näha osanud. Kord talvisel koolivaheajal olin paar päeva nende juures külas. Peres oli kaks last. Eino oli vanem, Maie minust aasta noorem. Maiega sain hästi läbi. Koolimajja oli sealt kilomeetrit viis või kuus. Kooliajal elasid mõlemad lapsed Mari juures.

Sausti koolil oli ka internaat, kus kaugemate külade lapsed talvel said elada. Internaadi magamistoad olid teisel korrusel. Tütarlaste magamisruum oli meie toa vastas, selle kõrval asus poiste tuba. Koridori lõpus oli pesemisruum, kus tiladega paagi all asus renn millest vesi toru kaudu ära voolas läbi kivipõrandasse tehtud augu.

Alumisel korrusel oli avar köök (veel mõisaajast). Köögis oli suur valgetest kahhelkividest pliit. Keset ruumi pikk söögilaud. Seinte ääres reas kapikesed laste nädalase toidumooni hoidmiseks. Esialgu söödi kuiva toitu, siis palgati keetja ja sai lastevanemate poolt toodud toiduainetest ka sooja toitu valmistada. Lapsevanemad otsustasid, kel oli võimalik tuua kartuleid, jahu, tangu, rasva, pekki jne. Keedeti suppe, putru, kartuleid, tehti kastet soolapeki või hakklihaga, praeahjus küpsetati kartuleid, karaskit, jne. Keedeti teed või viljakohvi. Leib, sai, ja muu leivakõrvane oli lastel endil kaasas.

Peale koolitundide lõppu oli lastel tunnike vaba aega, sellele järgnes ühes klassiruumis õppimistund. Peale õhtusööki mängiti alumise korruse jalutusruumis ringmänge, loeti või viideti niisama aega. Kui vähegi mahti sain, siis katsusin ka alla lipsata teiste laste juurde. Ema kunagi mind kauaks mängima jääda ei lubanud, pidas seda tühjaks ajaraiskamiseks.

Internaat sai varsti ka kasvataja – ühe venemaa eestlase, kes rääkis aktsendiga ja armastas tuleviku vormis kasutada väljendeid nagu “hakkab olema”, “hakkab tulema” jne. Sellest sai ka omale hüüdnimeks – “Hakkab olema”. Ta pärisnime ei mäleta. Seljataga kutsusime teda hüüdnimega. Erilise innuta üritas tegelda ka nõutud “kommunistliku kasvatusena”, halba temast ei mäleta. Oli vist ka ainult “redise” karva punane. Võimalusi keelt kanda ja paha teha oleks küll olnud. Laste hulgas puhkesid tihti vaidlused. Juba käisid jutud kolhooside loomisest. Kolhoose kartsid vaestegi perede lapsed, rääkimata talulastest.

Meenub kui kord enne pühi käisime metsast saali ehtimiseks karukoldasid toomas. Seadsime neist saali ukse ümber vanikuid. Metsast tulles oli kõigil tuju hea. Lasime laulu lahti. Algul laulsime “Saa vabaks Eesti meri...”, ülemeelikus tujus läksime varsti üle “Eesti leegionäride marssile”. Teades, et need laulud on keelatud, röökisime täiest kõrist, nii et mets kaikus. Külaskuulid, käis koolimajas hoiatamas, et lapsed on ettevaatamatud ja laulavad keelatud laule. Saime tõrjeda. Kodus sain ema käest veel lisaks noomida, et seda kaasa tegin. **Niigi oli meie saatus noateral. Isa varjas end, emagi oli kord kinni võetud.**

See juhtus 1946. aasta märtsis - koolivaheajal. Ema sõitis vaheaja alguses Saksi, oma vanematekoduses elava isaga kohtuma. Reisirongid käisid, olgugi harva ja rahvast täis. Sõidu ajal viidi rongis läbi haarang. NKVD-laste hulgas oli keegi, kes ema ära tundis ja teadis, et on nende poolt tagaotsitava Lui Lätt-i naine. Ema käsutati kinnipeetavate hulka valve alla. Rong piirati Tapa jaama jõudes ümber. Kinnipeetavaid oli olnud palju.

Isa oli hobusega Tapale vastu tulnud. Nähes jaamas suuremat sagimist ja sõjaväelasi, hoidus kaugemale. Nägi kui saabuv rong ümber piirati ja hulk inimesi valve all minema viidi. Sõitis ruttu tagasi Saksi. Emaga olid rongis tädi Erika ja Ove. Neid kinni ei peetud, läksid Saksi, rääkisid toimunust. Isa otsustas kohe peitu minna. Selleks oli varem ettevalmistusi tehtud. Oli arvata, et lähemal ajal jõutakse ka temani. Emal oli pilet võetud Tapa jaamani. Olgugi, et rongis ütles end külastavat vanu töökaaslast Saksi lastekodus, polnud raske tuvastada läheduses asuvat mehe vanematekodu. Valla elanike nimekirju lähemalt uurides pidi välja tulema ka see, et tagaotsitav Lui Lätt on kohalikus koolis õpetajana isegi tööd leidnud. Ema pidi koju tagasi jõudma nelja või viie päeva pärast.

Selle koolivaheaja esimesed päevad möödusid meil Tiiuga lõbusalt. Enne ärasõitu oli ema keetnud suurema portsu hapukapsasuppi, mis meile mõlemale maitses. Oli sinna sisse hankinud tüki searibigi, mida nii harva saime endile lubada. Edasi pidin juba mina süüa tegema. Tulin lihtsate toitudega toime. Meil oli kartuleid, jahu, pisut soolapekki ja munapulbrit. Pidin kartuleid keetma, pekikuupe praadima ja jahu ning munapulbri abil kastme tegema. Jahust jätkus isegi korra pannkooke teha. Moosigi oli. Mari käis vaheaja alguses oma koduseid vaatamas. Vaheaja lõpus, kui oli tagasi, käis tihti meid vaatamas ja küsimas kuidas toime tuleme. Kostitas meid kodutalust toodud toiduga.

Nelja aastase Tiiuga sain kenasti hakkama. Häda oli ainult päevase magamisega. Tüdruk ei tahtnud sõna kuulata. Kui päeval magada ei saanud, siis oli õhtupoole viril ja tüütu. Ka tahtsin ma vahepeal temast puhata ja rahulikult raamatut lugeda. Väike kavalus tuli appi. Mängisime indiaanlasi. Kui ma põrandale toolide ja tekkide abil ehitasin “vigvami”, sinna voodist madratsi vedasin, siis nõustus magamist mängima ja peatselt uinuski. Mäng hakkas meeldima. Mõni aeg hiljem, kui ema jälle kodus oli, Tiiu küsis kas ta varsti linna läheb? Kiitis, et meil on siis tore olla, oleme indiaanlased.

Viienal päeval hakkasime ema ootama. Ei tulnud. Ei tulnud ka järgnevatel päevadel. Vaheaeg lõppes, kätte jõudis kooliaeg. Ema ikka veel ei olnud. Olin tõsisel mures. Midagi ette võtta ei osanud. Pidasin nõu Aliine Rassi ja Mariga. Nema muretsesid samuti. Otsustasime veel paar päeva oodata, siis pidi pr Rass Tallinna minema ja onu Edgariga ühendust võtma. Ametivõimudega eriti suhelda ei tahetud. Samal päeval tuli aga tädipoeg Ove. Rääkis kuidas lugu. Tädid ja onud linnas olid omavahel nõu pidades otsustanud koolivaheaja lõpuni oodata et ehk lastakse tulema. Varem mulle ema areteerimisest ja isa põgenemisest teatada ei tahetud, oleksin veelgi rohkem mures olnud. Kooli alguse kätte jõudes saadeti Ove mulle sõna tooma. Linnas oli võetud nõuks veel paar päeva oodata, siis pidi onu Edgar minema ametivõimude juurde selgust saama. Kui ema koju ei oleks lastud, siis oleksid meile järele tulnud. Niikaua pidin Tiiuga hakkama saama.

Uudis pörutas rängalt. Mäletan kui seisin tummana, otsaesine vastu külma seina ja katsusin kurku tekkinud klombist jagu saada. Aliine Rass ja Mari olid ka meie tuppa tulnud. Ove rääkis neilegi juhtunust. Kõik katsusid mind lohutada. Sellest oli abi vähe. Ove pidi linna tagasi minema. Saatsime Tiiuga teda natuke maad. Ühte olime otsustanud, et Tiiule juhtunust keegi ei räägi, samuti mitte lastele koolis. Tiiu teada oli ema Tallinnas. Ootas koju, aga leppis minuga. Olin kümne aastane, üheteiskümnes sünnipäev aprillis tulemas.

Ema sai vabaks ja tuli koju sellele järgneval päeval. Kõik see aeg oli teda Tapal kinni peetud ja korduvalt üle kuulatud. Lõpuks lasti tulema.

Ükskord nooremana, 1945. aasta sügisel sain hakkama ettevaatamatu tembuga. Kolmandas klassis tuli uueks õppeaineks vene keel. Neid tunde hakkas andma Aliine Rass. Olin kusagilt kõrva taha pannud “tarkuse” et võõrkeeli, mida õppida, saab ka ise valida. Ühes esimestest venekeele tundidest kuulutasin, kindlalt ja viisakalt, et ma ei ole õppinud ega ei soovigi vene keelt õppida, valiksin parem inglise või saksa keele. Sain kätte kahe. Lugu sellega ei lõppenud. Vahetunnil sai ema mu tembust teada ja võttis mind õhtul kodus kõvasti käsile. Olin jonnis, seletasin emale, et kuna venelased on minu vaenlased, siis nende keelt õppima hakata ma ei taha. Ka läheb mul keel lihtsalt sõlme nende susinaga “essidest”. Ema katsus mulle rääkida, et vene keel kuulub ka kultuurkeelte hulka, kõik venelased ei ole sugugi vihatud kommunistidest okupandid. Juttu tuli vene kirjandusest ja kultuurist maailma kultuuri taustal: Tolstoist, Tšehhovist, Tšaikovskist, Glinkast, Repinist jne. jne. Lõpuks ema vihas mu peale ning pörutas, et vaenlaste keelt ja kultuuri peab kõige paremini tundma, leidmaks üles vaenlase nõrgad kohad ja osata teda mõjutada. Samuti oli pikk jutt sellest kui tõsine ja ohtlik aeg on, ka pole teada milline saatuse meid üldse ootab. Alles need argumentid tõid mu mõistusele.

Vaatamata ärevatele ja rasketele aegadele ning muredele olid need Sausti aastad õnnelikud. Koolil oli suur krunt. Suure mõisaaegse aia taganurgas oli nn. “keldrimägi” (rohtu kasvanud kungas mingist väga vanast hoonest säilinud võlvlaega keldriga). Lausa ideaalne koht fantaasiarikasteks seiklusmängudeks. Siin sai otsida “peidetud varandusi” ja “salakäike” mis pidid viima naabermõisadesse või kuni Tallinnani välja. Keldrikünka jalamil kasvasid sirelid. Maja taga kasvasid mõned põlispuud. Ees oli lagedam muruplats läätspuuheki kõrval kasvava tiheda laia võraga pärnapuuga, mille all kiigel istudes vihmagagi märjaks ei saanud. Suure maakivist kõrvalhoone kõrval ja maja linnapoolsel küljel kasvasid võimsad kastanid. Üks neist läks madalalt kaheharaliseks. Selle harude vahel oli mul meelis-istumispaik. Viinavabriku ja valitsejamaja varemete vahele jäi mõisaaegne tiik. Talvel sai selle jääl liugu lasta. Mängult mängisime ka “hokit”. Uiske meil ei olnud, rääkimata sellest et oleks kellelgi olnud hokikepp või litter. Ajasime niisama puukeppidega taga mõnda kivitükki. Viinavabriku varemete vahel mängisime “suli – võmmi”. Läheduses asuvas metsas kasvas hulgaliselt mustikaid, üsna ligidal oli ka jõhvikasoo. Mõlemad marjad olid head seetõttu et säilisid talvel ka suhkruta. Mustikad keedeti ja pandi pudelisse. Jõhvikad seisid tooreltki hästi.

Majaalune mõisakelder oli ühtlaselt jahe ja puhta õhuga. Kõik säilis seal hästi. Tavaliselt pidin mina käima keldrist kartuleid või juurvilja toomas. Kartsin pisut. Keegi vanematest koolilastest oli mulle rääkinud legendi keskaegsest peata mehest kes keldris kummitamas käib. Ma ei uskunud, kõhe tunne oli ikkagi. Liiasi oli meie kelder kõige tagumises maja otsas, kuhu tuli minna piki pimedat võlvkäiku. Hirmu peletamiseks laulsin seal alati kõva häälega. Käigus kajas heli hästi vastu, see tegi olemise veel kõhedamaks. Minemata jätta ei tohtinud. Tuli hirm alla suruda ja minna. Tundsin alati kergendust kui keldrist väljas olin.

Jõhvikasoost on mul üks mälestus. Varakevadel käisin tüdrukutega metsas urbadega oksa vaasi toomas. Sattusime sooservale. Otse meie lähedal punetasid mätastel ilusad punased jõhvikad. Mu saapad olid viletsad ja lasksid vett läbi. Keelatud oli sügavas lumes käia ja jalgu märjaks teha. Mättad olid lumest paljad, vahel oli aga lumi ja jää, mille peal päikese käes sulanud vesi. Jalad oleks kindlasti enne marjamätasteni jõudmist üleni märjad olnud. Marjad olid nii ahvatlevad, et panid suu vett jooksuma. Läksin paljajalu jõhvikaid sööma. Külma kõrvetas küll jalgu nii et hing pidi kinni jääma. Sõin siiski paar mätast jõhvikatest tühjaks, enne kui ära tulin. Enam ei saanud kuidagi sooja. Koju jõudes hiilisin tühja klassi. Minu õnneks oli ahjukülg veel üsna soe. Soojendasin end kuni sain külmast värisemata tuppä minna. Ema ei tohtinud asjast teada saada. Alles hiljaaegu oli mul ligi kuu aega järjest olnud kerge palavik. Väike hirm oli küll, et võin uuesti haigeks jääda. Üllataval kombel muud haigust peale väikese nohu ja kõha seekord ei tulnud.

Aias lendles suvel palju maamesilasi. Nendelt sai mett. Pidi olema kannatlik ja jälgima hoolega mesilase lendu. Laskumise kohal oli maas pisike auguke. Nüüd tuli ettevaatlikult võtta pealt samblane rohu- ja mullakiht, mille alt hakkasid paistma kärjed. Kärgede hulgast sai võtta mett täis tükk. Õrnalt ja ettevaatlikult tuli panna pesalt võetud mätas tagasi. Raudne reegel oli, et palju kargi ja mett võtta ei tohi, pesa lõhkuda ka mitte.

Oli teine või kolmas Sausti talv, kui ema õpetas ümbruskonna perenaisi Jüri kihelkonna seelikuriit kuduma. Kudus ka ise ühele perenaisele seelikutäie. Tänuks saime liitriise purgi mett. Ema pani purgi ära. Mesi pidi jääma jõuluks ja külmetushaiguste raviks. Viljakohvi ja tee sisse panime tilgakese sahariinivett, mis oli ainuke magus kraam neil päevil.

Küttepuude nappusel ei saanud keeta ka suhkrupreedist siirupit, nagu seda olime teinud Sondas. Koolile oli toodud kütteks hagu ja üsna vähe puid. Toidutegemiseks ja toasoojaks sai pliidi alla panna haakoost murtud raage ja mõned puuhalud. Klasside ahje köeti sel talvel ainult hagudega, mida ka ei olnud piisavalt. Klassid olid üsna jahedad.

Mind jäi painama meepurk, mille teadsin olevat ülemisel köögiriivil. Oli kõrgel, arvasin aga, et tooli peal seistes saaksin selle kätte. Korduvalt mõtlesin kui maitseks üsna pisut mett, vaevalt see välja paistaks. Lükkasin selle mõtte ikka ja jälle minema. Meeisu aga oli tugevam minust. Nii ei suutnud ma kiusatusele vastu panna. Tiiu oli nelja või viie aastane. Ka temal oli meepurk meeles ja asukoht teada. Kätte ei oleks ta ilma minuta küll saanud. Mõlemi silmad peatusid ikka ja jälle riiulil asuval meepurgil. Ükskord kui tabasin Tiiu üksisilmi meepurgi poole vaatamast, küsisin kas ta tahab mett maitsta? Muidugi tahtis. See andis mulle mingil määral moraalse õiguse purgi kallale minekuks. Tõin tooli, võtsin purgi alla. Ettevaatlikult võtsin pealt purki katva pergamentpaberi. Magus meelõhn lausa uimastas meid. Võtsin teelusika, andsin Tiiule lusikatäie ja võtsin teise endale. Tõesti meepind purgis ei olnud märgatavalt kahanenud. Meeisu oli aga veel suurem kui enne. Hakkasin purgile paberit tagasi panema, kui Tiiu küsis kas ma ei annaks talle üsna pisinatukese veel. Mul oli ka kange tahtmine veel mett maitsta. Maitsestime, võtsime veel kumbki lusikatäie. Nüüd oli meepind vaevaltmärgatavalt, aga siiski alanenud. Sidusin hoolega paberi peale ja panin purgi riiulile. Läks mööda päev või teine. Meeisu oli mõlemil suur. Maitsemisest oli “hammas verele läinud”. Võib olla oleksin üksi enesest võitu saanud, võib olla ka mitte. Igatahes siis kui Tiiu ütles, et väga kangesti tahaks veel mett maitsta, siis ei suutnud ka mina meehimule vastu panna. Võtsin jälle purgi riiulilt. Mõtlesin olgu mis

on, niikui nii ema näeb ja saab aru, et ma mett võtnud olen. Tõin nüüd juba dessertlusika, andsin Tiiule ja võtsin ka omale lusikataäie mett. Küll maitstes hea. Sedapuhku me rohkem ei võtnud. Kui olin purgi õnnelikult riulile tagasi pannud, nägin, et mesi ei ulatunud enam kattepaperi servani. Süda jäi väga valutama, mis ema küll ütleb kui seda märkab. Pidama me aga enam ei saanud. Tiiu ka mangus mitmel korral mett. Kui ei anna, lubas emale ära kaevata meepurgi kallal käimise. Nii me siis limpsisime seda mett. Kui ema ükskord märkas, et purgiga midagi lahti on, siis olime peaaegu poole ära söönud. Saime riielda, aga tundsin kergendust, et asi välja tuli. Ülejäänud mee kallale ma enam ei kippunud. See jäi nüüd tõesti külmetushaiguste raviks.

Peale minu ja Tiiu elas koolimajas Arvi – Aliine Rassi vennapoeg, kes oli minust aasta või kaks vanem. Suvel oli Saustis ka Tiiust paar aastat noorem Arvi õde Sirje. Koolimaja vahetus läheduses elas veel Andres Ploompuu. Andres oli minust mõni aasta noorem, Tiiust aga vanem. Mängisid tihti koos. Tiiust ja Andresest on meeles lugu mis mind ehmatas. See juhtus viimasel Sausti suvel. Tiiu oli kuuene, Andres vist kaheksa aastane. Tiiu nurus alailma, et ma talle ette loeks või midagi jutustaks. Vahel oli kuulaja rollis ka Andres. Alati ei olnud tahtmist lastejuttudega tegeleda. Lugesin ja jutustasin mis parajasti endal käsil oli. Koolis oli ka populaarteadusliku kirjandust. Avastasin Edisoni, James Watti jne. Kord lugesin kõvasti ette itaalia füüsikust Galvanist, kes tegi elektrofüsioloogilisi katseid, riputas konnareisi metalltraatidele, avastades nende tõmblemise seostas seda elektriliste nähtustega. Paar päeva hiljem otsisin Tiiut, kes oli kahtlaselt ja vaikselt pikka aega kadunud. See tähendas tavaliselt mingi pahandusega hakkama saamist. Lõpuks leidsin Tiiu ja Andrese tühja klassi aknalaua istumast ja “teadusega” tegelemast. Need hullukesed olid mõned konnad kätte saanud, lahkasid ja lõikasid neilt jagu, mida traadijupile ajasid, lootes sel moel elektrivalgust saada. Traadi otsa olid sidunud taskulambi pirni. Kui ma nendega pahandasin ja ütlesin, et sel moel elektrivalgust küll ei saa ja konnad on samuti elusolendid kel on valus ja kes ei taha surra, siis vaatasid nad mõlemad mulle imestunult otsa. Konnade puhul ei olnud neile see pähegi tulnud. Muidu oli Tiiu küll hella südamega, kel igast pesast kukkunud linnupojast hale meel oli.

Üritasin Tiiut lugema õpetada. See edenes visalt, mugavam oli kuulata. Jutud kippusid vahel otsa lõppema. Fantaseerisin siis loetud raamatute põhjal. Kord panin suure kastani alla elama härjapõlvlased, kes on umbes Tiiu suurused ja rääkisin, et nende juurde saab puutüves oleva salaukse kaudu. Tiiu võttis asja tõe pähe, käis ümber puu salaust otsimas. Oli hiljem pahane, et ma talle valejuttu rääkisin.

Vahel harva käis ka minust paar aastat vanem tädipoeg Ove meil külas. Tuli Tallinnast jala. Ta oli sel ajal suur raadiohuviline. Tegi mulle sünnipäevaks detektorraadio. Korralikku raadioaparaati oli siis võimatu saada. Tallinnas tädi Teelel oli raadio alles jäänud. Neil õnnestus see 1941. aastal ära peita.

Vahel küll tuli tusk peale, kui mõtlesin endisele mugavale ja kenale kodule. Meenus kerjusprints M. Twaini romaanist “Prints ja kerjus”. Lootsin siis veel kindlalt, et Eesti saab varsti vabaks, endine elu tuleb tagasi ja meil on jälle oma kena kodu Olin enne kaitstuna ja õnnelikuna elanud, vaatamata sõjale. Saustis olime vaesemad kõigist vaestest keda olin varasematel aastatel näinud. Elu oli täiesti segamini keeratud. Paljud meie tuttavad olid surnud, Siberisse viidud, kadunud, mõnel oli õnnestunud välismaale põgeneda.

Isa, keda ma palavalt armastasin, pidi ennast varjama. Ema kartis meie Siberisse saatmist. Püüdis mind sellise katsumuse puhuks karastada. Rääkis, et seal karmis kliimas elavad ka inimesed, tähtis on vastu pidada ja edasi elada, loota, et ükskord pöördub kõik veel paremuse poole. Meil oli pikki ja avameelseid kõnelusi. Ema andis mulle edasi ka harvu tervitusi isalt. Paaril korral sai ta isa käekirjaga kirjutatud kirja kelleltki “Mihklilt”. Veel ei olnud kõik lootused päris kadunud.

Läheduses asuvas Kurna mõisas (sovhoosis) oli juba komsomoliorganisatsioon. Ühel sealt koolis käival seitsmenda klassi tüdrukul oli komsomolimärk rinnas. Mäletan end vargsi kuulamas ema ja Aliine Rassi omavahelist murelikku juttu teemal, kui palju noori seal "lollitatud" on? Kas mõned lapsed teistele rumaluses ja naiivsuses häda kaela tuua ei või. Arutasid ka seda, et endise riigimõisa tööliste hulgas võis olla ka mõni varasem kommunist.

Samal ajal hakati koolile peale pressima ka pionieriorganisatsiooni. Meenub, et kohal käis ka keegi "ideeline" komsomolikomitee tädi. Umbes samal ajal võetigi internaati kasvataja tööle, kes pidi hiljem ka pionierijuhi kohustused enda peale võtma. Arutasime kodus emaga sel teemal. Kartsime, kas mul kooliõpetaja lapsena muud väljapääsu on, kui teistega koos pionieriks astuda. Kui palju on lootust, et meid üldse rahule jäetakse, emal kooliõpetajana edasi töötada lastakse ja meid kõiki Siberisse ei viida. Pionieriorganisatsioon kooli vist ikka loodi. Tõenäoliselt ka mina astusin juba Saustis pionieriks. Mulle ainult ei meenu ei pionieriks võtmine ega ka ükski pionierikoondus seal. Huvitaval kombel on mul siin täielik mälulünk. See on küll mees, et Tallinnas olin ma kohe ka pionier.

Mõne aasta pärast läksid Sausti inimesed kolhoosi nagu mujal Eestis. Elasin siis juba Tallinnas. Selle kandi inimestel oli vist kolhooside loomise ajal pisut rohkem õnne kui mõnes teises kohas. Veel meie Saustis elamise ajal tuli korpusest valda kohalikku päritolu Rudolf Mannov, kellest sai sealse, hilisema edukaima ja jõukama majandi "Rahva Võit" esimees. Näis, et oli mees, kes oskas paremini kohaneda uute võimude nõudmistega, asju ajada nii, et "hundid söönud ja lambad terved", serveerida häid töönäitajaid õigel ajal ja õiges kohas. Kolhoosi lautadesse jäid taluperenaised talitama oma talude endisi loomi. Tulemused olid paljude teiste kolhooside taustal head. Sel kombel saigi varsti kolhoosi lüpsjast - tublist ja töökast eesti taluperenaisest Anni Mikomäest üks esimesi "Sotsialistliku Töö Kangelastesi" Eestis. Kiili külla ehitati uus kolhoosikeskus kuhu viidi hiljem üle ka Sausti kool

EMA SURM

Ema suri 23. novembril 1947. Olin kaheteistkümne aastane ja käisin Sausti kooli viiendas klassis.

Oli laupäeva õhtu. Otse meie toa kõrval oli nii kooli kui rahvamaja saal. Seina taga käis täie hooga kadriball. Nii kaua kui kestis eeskava oli müra talutav. Nüüd, hilisõhtul kostsid muusikahelid kõrvulõikavalt. Vaheldusid valsid ja tangod, sekka kuuldus fokstroti helisid. Ukse taga sumisesid saalist koridori tulnud suitsetajad. Suitsulõhna tuli meiegi tuppa. Olime emaga kahekesi. Kooliteenija Mari viis Tiiu enda tuppa magama. Käis aeg-ajalt meid vaatamas. Kella seitsme või kaheksa paiku õhtul käis lõpuks ka arst, keda olime oodanud reede hommikust saadik.

Ema kukkus neljapäeva õhtul koolimaja eeskotta maha. Sealt leidis ta tädi Aliine. Koos Mari ja noore õpetaja Lilianiga tassisid ema voodisse.

Ema tuli teadvusele, ei saanud hästi rääkida ega paremat poolt liigutada. Oli halvatud. Lähim töötav telefon oli vallamajas, kuhu oli üle viie kilomeetri. Keegi saadeti sõna viima, et kiiresti oleks vaja arsti. Kirjutasime ruttu kaks kirja vallamaja juures olevast postkontorist ära saatmiseks: ühe tädi Teelele, teise onu Edgarile. Paistis, et asi on tõsine. Arstiabiga oli sõjajärgseil aastail lugu kehv. Tallinna teatati, arst lubati saata. Reedel helistati uuesti, jälle lubati. Keda ei tulnud, oli arst.

Veel reedel oli ema teadvusel, olgu et ei saanud paremat poolt liigutada, kõne oli segane, jutust sai siiski aru. Ema kutsus Tiiut, tahtis pead silitada, nägi nii võõras välja, et Tiiu hakkas kartma. Õhtul oli emal halvem. Sõnadest oli järjest raskem aru saada. Laupäeva hommikul oli veel ajuti teadvusel, enam ei rääkinud, liigutas vaid suud, mis oli viltu kiskunud. Lõunast alates enam

emaga kontakti ei saanud. Silmad olid lahti, paistis, et ei näe ega vaata meid. Hingas raskelt ja korinal.

Enamasti olime emaga kahekesi. Mari oli Tiiu vahepeal enda hoolde võtnud, kutsus mindki sööma. Mul ei olnud isu. Ka ei olnud ma peaaegu maganud sellest ajast kui ema halvatuna tuppa toodi.

Teisel ööl pikutasin kõrvalvoodis, hetkeks tukastasin, aga kohe jälle ärkasin. Aeg venis. Hommik ei tulnud ega tulnud. Reede hommikul oli ema lonksu teed ja väikese suutäie putru võtnud, mida Mari abil lusikaga andsin. Reede õhtupoolikust alates ei võtnud suutäitki. Sain ainult märja rätiga suud niisutada. Mõlemal ööl käis Mari meid paaril korral vaatamas. Keelitas mind magama, lubas ise vahepeal valvata. Minul und ei tulnud. Tulid meelde korrad, mil ema pahandasin. Tundsin end süüdi, et ei olnud emale alati küllalt hea laps olnud. Ootas ja lootsin, et arst tuleb, annab rohtusid, viib ema haiglasse, kus ta lõpuks terveks saab.

Laupäeva õhtul tuli lõpuks üks vene sõjaväearst. Rääkis pikalt vene keeles Aliine ja Mariga. Mina nende jutust aru ei saanud. Mulle ütles lahkudes vigases eesti keeles: "Kjul ema saab terveks." Midagi ei teinud, rohtu ei andnud, haiglasse ei viinud. Vaatas mind kuidagi imelikult. Ei saanud ta juttu uskuma jääda.

Vahepeal oli kõrvalasuvas kooli ja rahvamaja ühises saalis pidu alanud. Olin varem seda oodanud. Arutasime teiste lastega missugused kostüümid küll kellelgi on? Koolilapsed pidid ka esinema. Minagi pidin midagi deklameerima. Nüüd oli see kõik kauge ja tähtsuseta.

Ukse taga koridoris rääkis Mari kellelegi arsti käigust. Kikitasin kõrvu. Kuulsin, et arst oli küsinud miks teda üldse siia kutsuti kui patsient on juba agoonias. Midagi niisugust olin taibanud. Ometigi tõrkus mõistus seda vastu võtmast. Ei võinud ju olla, et just meie ema peab surema. Lootsin mingile imele. Ema korisevat hingamist oli raske kuulata. Tädi Aliine, Lilian, Mari kõik nad käisid tihti toas. Aidata ei saanud neist keegi. Lõpuks ei talunud ma peale Mari enam kedagi. Ainult tema kohalolek mõjus rahustavalt. Ta ei püüdnud mind tühiste sõnadega lohutada. Koos vaikida oli kergem. Mari viis jälle Tiiu enda tuppa sööma ja magama. Tahtis, et mina natukenegi sööksin. Proovisin, aga sellest ei tulnud midagi välja. Toit keerles suus, alla neelata oli võimatu.

Arvan, Mari sai aru, et ema üsna varsti sureb. Õhtu edenedes käis üha tihedamini meid vaatamas, südaöö paiku jäi ema voodi kõrvale istuma. Käskis mul pikali heita ja katsuda magama jääda. Pikali heitsin, magama ei jäänud. Ehmatasin, kui ema paar korda kõva korinaga hingas ja äkki kõik vaikseks jäi. Hea, et Mari siinsamas oli. Ütles mulle, et ema läks nüüd sinna kus ei ole enam valu ega vaeva. Lahkus toast. Kohe jäi maja vaikseks, muusika enam ei mänginud. Kõva jutt lakkas. Mari tuli tagasi. Vaikides tulid sisse Aliine Rass, õpetaja Lilian ja pidu korraldajad.

Pidulised lahkusid majast. Tuppa jäid tädi Aliine ja Mari. Vajutasid ema silmad kinni. Sidusid rāti ümber pea, et suu ei vajuks lahti. Avasid akna. Mari viis minu enese juurde. Pani Tiiu kõrvale magama. Lõpuks isegi väheseks ajaks uinusin.

Hommikul ärkasin vara. Läksin endi tuppa. Mari ütles, et pean natuke selgust saama ema dokumentides. Tegin lahti laualaeka, kus olid meie paberid ja rahanatuke.

Tuba oli kõle ja haudvaikne. Mari oli rāti ära võtnud. Ema lamas voodis, paistis nagu magaks. Paha tunne oli ema paberites sorida.

Koputati uksele, kutsusin sisse. Lävel seisis vanamees, kes meil oli aidanud mõnda raskemat tööd teha. Ütles, et kuulis ema surnud olevat, aga tal on töö eest veel raha saada. Ema oli hiljuti palka saanud. Leidsin raha, maksin nõutud summa. Seepeale vanamees lahkus.

Mari kuulis mind kellegagi rääkimas, tuli koridori. Kuulsin kuidas ta hurjutas vanameest, et see oleks võinud oodata vähemalt niikaua kui surnu äragi jahtub, enne kui tuleb lapse juurde rahajutuga. Samuti, et oleks parem olnud, kui neid asju tema kaudu ajanud oleks. Oma rahast ta ilma jäänud ei oleks jne. Mu süda oli aga rahul, et me võõrale võlgu ei jäänud.

Istusin veel laua taga, kui Tiiu tuppa jooksis. Vaatas ema poole, küsis kas ema ikka veel magab? Suutsin seepeale vaid pead noogutada. Keegi talle siiski ütles, et ema on surnud.

Lõunaks jõudis kohale Tallinnast tädi Teele. Oli eelmisel päeval kirja kätte saanud ja töökohas vabu päevi õe põetamiseks küsinud. Tallinnast hakkas hommikul tulema. Bussiliiklust ei olnud. Teel küüti ei saanud. Tuli jala. Tallinnast Saustini oli umbkaudu 17 kilomeetrit. Ehmatas, kuuldes ema surmast.

Tädi ja Mari korrastasid ja riietasid ema. Otsisin ema jaoks kapist sõjaeelsest ajast säilinud kauni tumerohelise kleidi sametlilledega rinnaalusel vöökaarel. Seda kleiti oli ema väga hoidnud, ainult mõnel üksikul pidulikudel puhul selga pannud. Ema paistis selles kleidis kena ja näis magavat rahulikku und.

Saabus ka onu Edgar. Arutasid tädiga matuste korraldamist. Varsti lahkusid. Onu pidi lähemal ajal kirstu tooma ja Tiiu ära viima.

Minu ülesandeks jäi asjad kokku pakkida. See ei olnud keeruline. Asju ei olnud ju palju. Tiiu ja enese riided panin eraldi. Vähesed raamatud sidusin nööriaga kokku, suuremad riided, tekid ja linad läksid voodilinaidest kompsudesse. Veel oli kaks kohvrit kuhu panin riideid, kõik dokumendid ja pudipadi. Oli ka puust kaanega kast. Söögiriistad mahtusid sinna, Mari aitas neid pakkida, toppides heinu nõude vahele. Tädi Aliine tõi mu koolitunnistuse, mille samuti kohvrissi panin.

Paari päeva pärast tuli onu Edgar autoga. Ema pandi kirstu, Tiiu sõitis onu ja suurema osa asjadega linna. Osa asju pidi vanaisa hiljem Tuhalasse viima, ka lehma jaoks varutud heina.

Otsustatud oli, et Tiiu jääb onu Edgari juurde, mina lähen tädi Teele poole, kus Ove mind pidi juba ootama.

Jäin matuseni Saustisse. Matusepäeval, 27.novembril, tulid onud Edgar ja Ats matusebussiga, mille keskel oli ruum kirstu jaoks, kahel pool pikk pink. Tädi Teele oli juba Tuhalas, kuhu ema maetama pidi. Pakase tõttu Tiiut Tallinnast kaasa ei võetud.

Ema kirst pandi saali. Hulk Sausti inimesi oli ema ära saatma tulnud, kõik koolilapsed olid kohal. Kui ema kirst välja kanti, seisis lapsed spaleeris kahel pool ust.

Tuhalas ootasid sugulased kiriku juures. Kirik oli külm, mu jalad külmetasid õhukestes saabastes hullu moodi. Mantel oli samuti õhukesevõitu ja hakkas mulle väikeseks jääma. Matuse lõppedes olin kui üks "külmavõetud kringel". Peale matust istusime tunnikese või teise vanaisa ja vanaema juures peielauas. Seal sulasin uuesti üles.

Seejärel algas sama matusebussiga sõit Tallinna. Uude ellu ilma emata, uude kodusse ja kooli. Olin viimase nädala elanud kui poolunes, pisarateta, tuim valu südames. Paar kuud hiljem tulid alles pisarad. Päeval oli kõik enamvähem korras. Öösiti asemel vaikselt salaja nutsin. Pugesin peadpidi teki alla, et keegi mu nuttu ei kuuleks. Kõige vähem talusin kui keegi mind haletsema hakkas.

Vanaisa käis hiljem Saustist viimaseid asju ära viimas. Oli kuulnud, et mõni päev peale matust oli ema järele tulnud. Kas taheti teda arreteerida või meid kõiki küüditada, ei tea. Mõni aeg hiljem oli käidud uurimas kas isa ka matuse ajal Saustis käis? Seda oli hiljem Tuhalas samuti uuritud. Mees, kes isa järele küsis, nimetas, et tahaks vana sõbraga kohtuda, kuna on tähtsat teatada. Isa midagi taolist vist kartis ja matusele ei tulnud. Selle välja tulles oleksid ju omaksed varjamise eest ohtu sattunud. Nüüd saadi öelda, et keegi ei tea temast midagi. Onunaiselt tädi

Hildalt kuulsin, et mõni aeg hiljem oli teda üle kuulatud. Oli olnud tükk tegemist tõestamisega, et Võrumaal sündinud neiu Hilda Mikusool ja Harjumaal sündinud Hilda Valbetil ei ole muud ühist kui see, et on vendade naised.

II. UUS KOOL – TALLINNA 12.M/T KESKKOOL

(Katkend 2005. aastal EESTI KIRJANDUSMUUSEUMI ühendusele EESTI ELULOOD saadetud tööst „MINEVIKURADADEL I“)

1947. aasta detsembri esimestel päevadel läksin uude kooli. Selleks sai Tallinna 12. Mittetäielik Keskkool, tütarlastekool, kus koolijuhatajaks oli Ida Ollik, kellest kui pedagoogist onu Edgar väga lugu pidas. Kooli valiski mulle onu. Tallinna tundsin veel halvasti. Ema matustest ja Tallinna tulekust oli möödas vast nädal kui läksin kokkulepitud ajaks onu töö juurde Tõnismäele haridusministeeriumi. Sinna minna oskasin. Astusin majja aukartuse ja väikese kõhedustundega. Onu oli juba minekuvalmis. Läksime läbi varemetevälja Endla tänava terve, raudtee lähedase osani. Uueks klassijuhatajaks sain emakeeleõpetaja H. Mälgi. Klassiruum näidati mulle kätte, järgmisel hommikul kell kaheksa pidin kohal olema.

Siit koju, lähedal asuvale Luise tänavale, oskasin tagasi minna. Järgmisel hommikul tõusin vara. Panin selga uue, kahest riidest kokku õmmeldud koolikleidi mis tehti minu vanast rohelisest, väikseks jäänud kleidist ja tädi pruunist seelikust. Tädilt olin kingiks saanud ka uued atlasiidist valkjasroosad patsipaelad. Vaatasin peeglisse ja jäin oma välimusega rahule.

Kooli jõudsin kümmekond minutit enne tundide algust. Keldris asuvas garderoobis panin mantli kooliteenija poolt näidatud varna ja läksin klassi. Heledalt valgustatud klass oli täis käratsevaid tüdrukuid. Istusin vabale kohale uksepoolses pingireas ja ei tundnud end just kõige paremini klassitäie uudistavate tüdrukute pilgu all. Esimene tund oli vene keel, mida andis Ida Ollik. Kui olime kohale istunud, tuli ta otse minu kõrvale, uurides kui kaugel minu vene keele järg on. Selgus, et ma ei ole teistest maha jäänud. Natuke kohmetunud, nagu ma olin, ei taibanud ma kohe krapsti püsti tõusta. Näitasin vihikut, järke õpikus ja vastasin küsimustele pingis istudes. Ehmatusega kuulsin kõva sosinat, et see vist on mõni „maakas“, püsti tõustagi ei taipa. Läksin vist näost punaseks ja oleksin tahtnud häbi pärast maa alla vajuda. Püsti küll tõusma enam ei hakanud. Seda õpetaja ei nõudnudki, saanud mu õpijärjest pildi, lahkus pingi kõrvalt. Edasi jõudsin vene keeles päris hästi. Laiselda Ollik oma tundides kedagi ei lasknud. Tihti, kui oli paaril päeval järjest hinne viis saadud ja võis arvata, et ega ta kolmandat korda kohe ikka ei küsi, siis võis sama õpilase ootamatult isegi neljal või viiel tunnil järjest vastama kutsuda.

Kohanesin koolis ruttu, olin õppimises üsna edukas, ka klassikaaslastega sain läbi. Teadmised ei olnud mul teistest kehvemad. Nii mõneski aines olin klassi tugevamate hulgas. Ainukesed ained, milledes olin natuke maha jäänud, olid laulmine ja inglise keel. Noodiõpetuses olin ma alla klassi üldist taset. Aliine Rass ei õpetanud seda Saustis kuigi palju. Uus lauluõpetaja oli aga väga närviline. Laulutundi läksin alati väikese hirmutundega, kartsin kurjalt õpetajalt ka selgitusi küsida. Kahjuks ei olnud mul ka õpikut, mis oleks edasi aidanud. Siiski, nagu näen vanadelt koolitunnistustelt, on mul laulmises hinneteks olnud neljad ja viied. Inglise keeles olin teistest samuti mõnevõrra maas. Olime Saustis terve septembrikuu olnud inglise keele tundideta. Õpetama hakkas seal inglise keelt, koolimaja läheduses elav Tallinna Inglise Kolledži lõpetanud pr Ploompuu. Mingil põhjusel tema kohale kinnitamine venis ja inglise keele tunnid said alata alles oktoobris. Tasapisi jõudsin klassile järele, eriti tugev ma inglise keeles siiski ei olnud. Oli aine, milles ma ka kolmesid sain. Inglise keelt õpetajas meile õpetaja Kalle.

Eesti keelt ja kirjandust, minu lemmikainet, õpetas pr H. Mälgi. Siin olin tugevamate hulgas, eriti kirjanduses. Lugenud olin enamikust klassikaaslastest palju rohkem. Tugev põhi oli ka matemaatikas, seda andis prl. Veisserik, kes oli tundnud mu ema ja oli ema täditütre, kooliõpetajast tädi Aliide sõbranna. Küsis mind tihti, hindas rangelt, ei lasknud laiselda ega „loorberitele“ puhkama jääda. Hiljem andis ka füüsikat. Selles aines mul samuti raskusi ei olnud, oli päris huvitav. Nagu tunnistuselt näen, on mul füüsikas kõik veerandihindedki viied olnud. Samuti tundsin huvi geograafia ja ajaloo vastu, mida õpetas pr M. Tamm. Joonistamine

lõppes kahjuks varakult. Selle asemele tuli joonestamine. Siin mul nii hästi ei läinud. Aru sain kõigest, aga kiirustasin liialt, seetõttu olin hädas normkirjaga.

Üsna tihti kippusin ka laisklema. Õppisin rohkem neid aineid, mis huvi pakkusid. Samuti oli õppimise ajal tavaliselt juturaamat laua peal lahti, klassis tunni ajal lausahtlis. Kevadel võtsin end alati kokku, kordasin kiiruga kõik üle ja tegin eksamid enamasti viitele. Armastasin eksamite ajal ühena esimeste hulgas vastama minna. Uksetagune närveerimine ja ootamine mulle eriti ei meeldinud..

Kooli krunt ei olnud suur. Siiski oli meil palliplats. Kevadel ja sügisel mängisime seal enamasti rahvastepalli. Paljudest asjadest oli puudus, nii ei olnud meil näiteks pallivõrku ja võrkpalli me ei mänginudki. Kehalise kasvatuse tunnid olid vahel kooliõues, mõnikord Šnelli tiigi äärsel staadionil. Koolisaal oli nii võimlemissaaliks kui aulaks. Siin olid matid, rööbaspuud, rõngad ja poom. Pidude ja aktuste ajaks pandi need kusagile ära ja seinte ääres ning laval olnud toolid paigutati kenasti ridadesse. Suusatamas käisime Kadriorus. Lastestaadionil sai ka suuski laenutada. Koos mõne koolikaaslasega hakkasime talvel peale tunde seal suusatamas käima. Oma suuski mul enam ammu ei olnud. Ei olnud ka lootust neid saada. Tädil ei olnud midagi selle vastu, et ma Kadriorus suusatamas käin.

Tööõpetus mulle eriti ei meeldinud. Tundus tüütuna. Sain küll tehtud nõutud kinda- või sokipaari, tikkisin ja õmblesin mida vaja oli, aga eriti meelepärane see tegevus ei olnud.

Väga populaarsed olid koolis iluuisutamine ja ballett. Meie klassist käis paar tüdrukut balletikoolis. Samuti käis meie koolist mitu tüdrukut iluuisutamist õppimas pealesõjaegse NSVL meistri Vaike Paduri-Kaljuvee treeningugrupis. Minul sinna asja ei olnud. Balleti tantsimiseks ei oleks ka erilisi eeldusi olnud. Iluuisutamine oleks küll huvitanud, tädi aga laitis selle mõtte maha. Samuti ei saanud siis ma uiskudest unistadagi.

Saime klassis ka mõne pahandusega hakkama. Täpselt ei mäleta, aga see oli vist kuuendas klassis, kui otsustasime jõuluid pidada. Tulime jõululaupäeval pool tundi varem kooli. Keegi meie hulgast tõi väikese kuuse. Panime õpetajalauale. Paljudel meist oli kaasas jõuluehe, küünal või küünlajalg. Ehtisime kuuse, panime küünlad põlema. Kümme minutit enne tundide algust istusime pinkidesse ja hakkasime laulma Püha ööd. Meie klass oli õpetajate toa kõrval. Ei jõudnud vist esimest salmi lõpuni laulda kui klassi tormasid klassijuhataja pr Mälgi ja direktor pr Ollik. Mõlemad näost kaamed. Ollik kahmas kuuse enda kätte, lubas aasta lõpus tagasi anda, seniks aga keldrisse viia. Klassijuhataja Mälgi jäi klassi meid noomima, et mis meil küll arus oli, kui mõtlematud me olime, hea kui sellest loost suuri pahandusi ei tuleks jne. Õnneks meie jaoks sellega lugu ka lõppes. Olime ise vagased, õpetajate toast ja klassist lugu kaugemale ei ulatunud. Vastasel korral (aastatel 1947 – 1948) oleks lugu kurvemalt võinud lõppeda.

Suurel vahetunnil pidid meil esialgu olema võileivad kaasas, varsti võimaldati väheste raha eest osta klaas kuuma teed koos võiroosist saiakese või kahega. Enam ei mäleta täpset hinda, aga see oli väike summa, mis enamusele üle jõu ei käinud. Raha, tee ja saia eest, tuli terveks nädalaks ette maksta. Pääaegu kõik said kodunt nädalase saiaraha. Muidu oli aga raha vähe. Nii sai vahel kõhu kõrvalt kokku hoida ja raha muuks otstarbeks ära kulutada. Ühe nädala saiaraha eest võis saada paar portsu jäätist, osta kinopileti või kõrvalasuvast keldripoest sadakond grammi rosinaid. Tädi oli kindel, et ma koolis saan iga päev vähemalt klaasi teed ja saiakese. Mina aga tahtsin vahel ka mõnda filmi vaadata ja käisin selle raha eest kinos. Vahel oli nii suur jäätiseisu, et ostsin jäätist ja olin jälle nädal aega ilma saia ja teeta. Samuti tegid paljud teised tüdrukud. Kõige paremaks jäätiseks pidasime siis artelli „Punane Täht“ kreemjaskollast munajäätist. Seda müüdi käsikäruel olevatest kastidest, tõsteti väikese kulbikesega krõbedatesse vahvlituutudesse. Üks müügikohtadest oli tavaliselt Jaani kiriku kõrval. Seal olid läheduses ka istepingid kus sai rahulikult jäätist süüa.

Koolis oli pioneerorganisatsioon. Pioneerid me olime klassis peaaegu kõik. Klassis oli kaks pioneerisalka. Tüdrukud valisid teise salga juhiks minu. Kaelarätte kandsime siis kui peale käidi. Koondustest ei mäleta eriti midagi, mõned vist ikka olid. Meenub, et kord tegime kooli köögis süüa, pärast sõime terve klassiga. Nimetasime seda kokakoonduseks. Sisuliselt oli see klassiõhtu. Kogu pioneerindus oli rohkem formaalsus. Koolis lihtsalt pidid pioneerid olema. Kord moodustati minust ja veel kolmest meie klassi tüdrukust kvartett, õpetati kiiruga paar laulu ja saadeti mingile pioneerikonkursile esinema. Veidral kombel saime me päris hea tulemuse. Minu lauluoskus on olnud muidu üsna kesine. Kooris siiski laulsin ja viisi kuidagi pidasin. Mäletan veel kui istusime saalis, kõik valgetes pluusides, kaelarätikud kaelas. Kooli külastas pioneerilaulude autor Blumberg. Laulis, saatis laule klaveril, paar hoogsas rütmis laulu olid tema loodud. Eriliste emotsioonideta laulsime kuulekalt kaasa, kuulasime viisakalt ühe laulu sünniloo ära. Hoogu, pidutuju, lusti ja kaasaelamist seda küll ei mäleta.

Hullem lugu oli see, et kui olin neljatestkümne aastaseks saanud, hakati komsomoli astumisega peale käima. Komsomoliorganisatsioon pidi koolis tingimata olema. Muidu ei oleks ju õiget ENSV kooli mõõtu välja annud. Olin suures hädas. Ema eluajal oleksin saanud temaga nõu pidada mida ette võtta ja kuidas keelduda nii, et sellest kellelegi kahju ei tuleks. Tädile rääkisin oma koolimuredest vähe, olgugi et pidasin temast lugu ja armastasin väga. Mingi puberteediea tõrke tõttu ei suutnud ma tädile, kes oli mulle nüüd ema eest, veel sinagi öelda, nagu ta oleks soovinud, vaid teietasin, nagu ema eluajal olin harjunud tegema. Ema oli minuga suhelnud juba nagu peaaegu täiskasvanud inimesega, nüüd olin mõnes mõttes rohkem lapsepõlve tagasi surutud. Onu Edgarilt ei olnud ma ka isa edasise saatuse kohta samuti midagi teada saanud. Täiskasvanute arvates oli parem, kui ma tõesti mitte midagi ei teaks. Teadsin ka, et onul oli ministeeriumis pahandusi olnud „valel poolel“ sõdinud vendade pärast. Kuulsin kui tädi Teele vestles sel teemal isa õe – tädi Erikaga.

Koolis aga Ida Ollik kutsus mind korduvalt enese juurde, katsus mõjutada, et ma ikka komsomoli astuksin. Nii olevat parem. Ma ei saanud talle ju näkku öelda, et ma tõesti ei taha komsomoli astuda. Nii suurt usaldust mul tema vastu ei olnud. Kartsin teda. Küllap ta soovis mulle omamoodi head. Arvan, et nii tema kui veel mõned õpetajad, teadsid minust rohkem kui ma arvata võisin. Rääkimata preili Veisserikust, kes teadis tädi Liide kaudu mu vanemate saatusest kõike. Siberisse saatmise hirm oli ka. Olin ju metsavenna tütar. Lõpuks nõustusin komsomoli astuma.

Meie kool kuulus tollase Kalinini rajooni alla. Komsomoli rajoonikomitee oli Koplis. Proua Ollik tuli minuga kaasa. Trammis mõtlesin ja oleksin tahtnud küsida, et kas ta tõesti kõigiga kaasas käib või kardab, et ma tee peal ära kaon. Juhuslikult vaatasin ta poole. Korraga nägin teda nii tõsisena, vana ja haige näoga, et võimalik küsimus kurku kinni jäi. Komsomolikomitees võeti mind ette. Pr Ollik jäi eesruumi ootama. Sees vesteldi komsomoli kuulumise suurest „aust“, põhikirjast jne. Järgnes küsimus vanemate kohta. Kätteõpitud vastus selleks puhuks oli, et ema on surnud, isa jäi sõja ajal kadunuks, rohkem mitte midagi ei tea. Mõtlesin teel sellele, mis ametivõimudel niikuinii teada on või ei ole, mis minu saatust eriti ei mõjutaks ega teeks halba ka teistele. Põrutasin siis, et mu isa mobiliseeriti **ohvitserina** saksa sõjaväkke, jäi sõjas kadunuks, hiljem ei ole teda näinud ega temast midagi kuulnud. Sellele järgnes vaikus. Mind paluti väljas oodata ja kutsuti pr. Ollik sisse. Oodata tuli kaunis kaua. Tasast kõnekõminat kuulsin, aga aru küll ei saanud millest sees kõneldi. Süda pisut valutab, aga rahul olin ka. Mõtlesin, et nüüd olen sellest komsomoli jamast pääsenud. Ollik tuli välja, mind kutsuti uuesti sisse. Olin kui puuga pähe saanud, kuuldes et mind on ikkagi komsomoli vastu võetud. Vaikides sõitsime tagasi linna poole. Vaatasin oma koolijuhataja poole, kes istus sügavalt mõttessevajunult mu kõrval. Kohates mu pilku, vaatas otsa nukra aga leebe pilguga. Komsomoliüritusi ma ei mäleta. Kõige tähtsam oli vist see, et komnoored kui niisugused olemas oleks.

Viimasel kevadel käisime Viimsi poolsaarel metsa istutamas. Ilm oli ilus, tööga saime hästi hakkama. Männiistikuid liivasesse mulda ei olnud raske istutada. Lõunatunni pidasime metsalagendikul oleval kiigeplatsil. Muidugi proovisime ka kiige ära.

Käisime ka õppekäikudel. Meeles on kõik Tallinna Paberivabrikusse. Terve klassiga käisime ka Loodusmuuseumis, Kadriorus asuvas Eesti Kunstimuuseumis jne. Olid ka mõned teatri ühiskülastused.

Pikemaid sõite vaesel sõjajärgsel ajal ette ei võetud. Kooli lõpu puhul oli koos paralleelklassiga paaripäevane ekskursioon Aegviidu Nelijärve Turismibaasi. Magasime avaras pööninguruumis mattidel. Käisime Neljajärvemäel, matkasime metsas ning ümber järvede. Öhtud veetsime lõkke ääres.

Tallinna 12. M/T Keskkooli lõpetasin 1950. aasta kevadel. Enne lõputunnistuste kätte andmist klassijuhataja H. Mälgi tundis huvi millised plaanid mul edasiseks on. Vastasin, et üritan astuda Tallinna Mäetehnikumi. Pärast pikka vaikust ütles: „kahju, aga usun, et saad hakkama kuhu elu sind ka viima peaks.“

III. TALLINNA MÄETEHNIKUM

(Tüdrukuna poistekoolis)

1950. aasta kevadel kerkis küsimus, mis edasi saab? Oleksin soovinud jätkata keskkoolis, hiljem Tartu Ülikoolis ajalugu, kunstiajalugu või kirjandust õppida. Pidin aga aru andma, et sinna ma vaevalt pääsen. Olin KGB poolt tagaotsitava ehk "metsavenna" tütar.

Esialgu soovitas pedagoogist onu mul üritada sisse saada Tallinna Mäetehnikumi. Mäetehnikumi õppejõult K. Kravingult, onu Edgari endiselt Narva kolleegilt, oli saadud piisav info tehnikumis antava hariduse kohta. Tehnikum allus NSV Liidu Söetööstuse Ministeeriumile, seal ei uuritud ankeete nii põhjalikult kui mujal. Tänu headele õppejõududele pidi saama küllalt korraliku hariduse. Humanitaarainetes võeti keskkooli kava küll läbi kiiremas tempos. Matemaatikat, füüsikat ja tehnilist joonestamist õpetati aga põhjalikult. Õnneks mul reaallainetega raskusi ei olnud. Sain jagu nii füüsikast kui matemaatikast, kuigi lemmikaineteks olid kirjandus, ajalugu, geograafia jne.

Mõni aeg varem oli haridusministeeriumis lastekodude inspektorina töötanud onu sunnitud sealt lahkuma. Onul oli pahandusi saksa sõjaväkke sattunud vendade pärast ja et võttis kasvatada minu orvuks jäänud 6 aastase õe Tiit. Veel oli peaaegu "riigivastane", et jäi elama oma naise Luulega, kes tõlgina sõja lõpuks sattus Tšehhoslovakkiasse. Heasoovlik inimene hoiatas onu, et teda kui "kodanlikku natsionalisti" ootavad ees tõsised pahandused. Parem oleks kui teda Tallinna õpetajate nimekirjaski ei oleks. Onu läskis õpetajaks Keilasse, mis asub Harjumaal.

Ema õde - Teele, kelle juures mina elasin, lahkus pangaametniku kohalt, minnes algul tööle vabrikusse, varsti aga vagunisaatjaks Tallinn-Moskva rongile. Tädi mees, kes oli aastaid olnud pangamehaanik, lahkus pangast. Ei leidnud ühist keelt uute ülemustega. Hiljem oli elu lõpuni paberivabrikus elektrik. Elasin seega igati paslikus tööisperes. "Plekk" oli sellest hoolimata küljes.

Majanduslik seis oli kehv. Mäetehnikumis oli stipendium palju suurem kui mujal. See oli samuti oluline. Esimesel kursusel oli vist 285, neljandal 360 rubla.

Konkurss oli väga suur, aga vastuvõtueksamid eriti rasked ei olnud. Vastuvõtt toimus kahele erialale: kaevandajad (töötlejad) ja elektromehaanikud. Valisin kaevandaja eriala. Selle õppekava tundus huvitavam. Kavas olid ka geoloogia ja geodeesia kursused, mis elektromehaanika erialal puudusid, vähem oli elektrotehnikat ja elektromehaanikat, tunduvalt rohkem oli mäeasjandust.

Kaevandustest ei teadnud ma sel ajal küll rohkem kui seda, mis oli kirjast E. Zola „Sõekaevurites“, Jefremovi raamatus „Viis rumbi“, lasteraamatutes „Ühe hobuse elulugu“ ja „Perekonnata“. Natuke hirmutav, kuid siiski pisut romantiline tundus tulevane elukutse olevat. Õppetööd alustas kolm eestikeelset T-gruppi (T-töötleja). Paralleeli nimekirjast leidsin kahe tüdruku nimed – Lea ja Ilme. Elektromehaanika eriala (EM) eesti grupi nimekirjast leidsin veel Virve ja Zoja. Mina olin oma grupis ainuke tüdruk. Kõhe oli esimesel päeval kooli minna. Tulin otse tütarlastekoolist poistekooli. Meie grupp õppis esimeses vahetuses, teised esimese kursuse tüdrukud peale lõunat teises vahetuses. Kõrvalruumis olid teise kursuse elektromehaanikud. Suureks rõõmuks nägin sealt väljumas ühte tüdrukut. Tutvusime ja saime Helmi ehk „tibu“ sõpradeks. Paar ust edasi oli kolmanda kursuse vene grupp. Esimesel päeval avastasid nad koridoris minu. Võtsid piiramisrõngasse, kilgates rõõmsalt: „Oi, smotrite, smotrite: gimnasistka, gimnasistka“. See oli vihastav. Olin neile nagu mõni näituse eksponaat.

„Valge vares“ olin valge kraega koolikleidis küll, must põll ees, lehvid patsides, madalad kingad jalas. Tädi oli raske aru saada, et lehvide ja musta põllega olin kui tulnukas teiselt planeedilt. Põlleta tädi mind kooli ei lubanud. Edaspidi jätsin põlle garderoobi, toppisin varrukas. Kord keegi nägi ja vahetunnil lehvis põll koridoris. Sest ajast peale väljusin kodunt põllega, käisin puukuurist läbi, jättes põlle sinna. Kord põlle eest ei leidnud. Tädi oli leidnud ja

päris aru. Tükk tegemist oli selgeks teha, et mäetehnikumil ja eestiaegsel gümnaasiumil on siiski suur vahe ning koolipõll mõjub naeruväärselt. Mäetehnikumil oli ka vorm, mille hiljem tellisime. Tugevat musta vormiseelikut kandsin pidevalt. Vormipintsakut kanda eriti ei tahtnud. Õnneks seda rangelt ei nõutud.

Õpingukaaslastest on jäänud parimad mälestused. Esimese kursuse alguses oli küll üks juhus, kus pidin endalt küsima "... olla või mitte olla". Tundsin, et kaalul on palju. Grupis oli Pungeri nimeline poiss. Kord vahetunnil ei lasknud ta mind mööda, kippus „käperdama“. Tahtis vist tüdrukut „kräunutada“. Ruumis oli veel poisse kes jäid wait ja vaatama. Tundsin, et nüüd pean küll ise toime tulema. Peast käis läbi, et isegi kuulus pedagoog Makarenko kirjeldas „Pedagoogilises poeemis“ juhust, kus ta oli sunnitud kasvandikule kõrvakiilu andma. Tõmbusin sirgu, vaatasin poisile otse silma ja andsin talle kõigest jõust vastu kõrvu. Paistab, et tegin õieti. Enam kunagi midagi sarnast ei juhtunud. Punger lahkus tehnikumist pärast talvisel eksamisessioonil "põrumist".

Õppejõududest matemaatikaõpetaja hr Rajastu suhtus tüdrukutesse suure eelarvamusega. Mingi „tont“ kiskus mind vahel temaga vaidlema. Kasuks hinnetele see ei tulnud. Kui vastasin hästi, mainis ta, et tüdrukud on reaalarinetes andetud, ainult suure tuupimisega jõuavad edasi. Kui piiksatasin, et Marie Curie või näiteks Sofia Kovalevskaja pidid siiski üsna taibukad olema, vihastas ja leidis, et midagi erilist polevat nemadki teadusele andnud. Marie ainult jätkas mehe tööd. Seetõttu otsustasin kord ennast ja teda "proovile" panna. Kuna ta arvas, et mina tuubin ja lahendan suure hoolega koduseid ülesandeid, siis koduste tööde kontrollimisel libistas ainult silmadega üle kuupäeva. Otsustasin koduseid ülesandeid seni mitte lahendada kuni ta seda märkab. Klassis lahendatuile panin uue kuupäeva. Maha ei kirjutanud. Teadmistele see kasuks muidugi ei tulnud. Püsisin siiski „vee peal“. Tundides kaasa tegin. Lugu kestis ligi kaks kuud enne kui jäin vahele. Lehitses vihikut ja leidis et kodutööd on pikemat aega lahendamata. Nüüd kärgatas tõeline kõu. Pärast oli raske kolmest kõrgemat hinnet saada. Andis tahvli juures mõne eriti raske ülesande naerdes kahjurõõmsalt kui mul lahendus hästi välja tulla ei tahtnud. Õnneks kirjalik eksam läks normaalselt ja suulise eksami ajal oli veel teine õppejõud (Atlas) ruumis. Minu läbikukutamine tal korda ei läinud.

Enam meeldisid mulle proua Veiderma (akadeemik Mihkel Veiderma ema) tunnid. Eesti keel ja kirjandus olid "vesi minu veskile". Mõne aja pärast proua Veidermaa küll lahkus tehnikumist ja emakeelt hakkas õpetama noor õpetajanna Leibak. Ajalugu oleks huvitanud, aga nõme oli järjekordselt õppida „Suure Isamaasõja kümnet lööki“, pidada meeles kõiki kompartei kongresse ning konverentse. Ajalooõpetajast Hilja Sammist on aga jäänud kõige paremad mälestused. Temaga külastasime isegi Eesti Kunstimuuseumi Kadriorus. Pärast istusime koos pargimurul muljeid vahetades ja õpetaja küpsetatud kooke süües.

Huvi pakkusid Kitsniku geoloogiakursused. Kuulasin ja konspekteerisin mõnuga. Meenuvad tema lemmikütlus "meil siin teiega", jalutuskäigud Lasnamäele ja Kopli surnuaia riismetele, sealt leitud pooliku kiviristi, eriti ilusa ja haruldase suure "gabro" tüki, vaevaline tehnikumini vinnamine. Suure ristipooliku kooli vedamine vist ei olnudki ninakatele poisijõmpsikatele karistuseks mõeldud, vaid oli tõesti väärt kivitükk. Tehnikumil oli üsna rikkalik kivimite ja mineraalide kogu, mida pidevalt uute leidudega täiendati.

Hilisemast ajast on mees Gammeri masinaõpetuse loengud. Põhiliselt igavuse poolest. Tavaliselt oli mul siis sahtlis mõni raamat lahti. Samal ajal kui tema maalib hoolega tahvlile mõnda skeemi, jõudsin raamatust paar lehekülge lugeda ja kiiruga ka skeemi konspekti sirgeldada. Paaril korral unustasin end lugema ja pidin õppeosakonnas konfiskeeritud raamatul järele käima. Pääsesin kerge noomitusega.

P.Luki loengud aga meeldisid, oskas aine arusaadavaks seletada ja igav seal kunagi ei hakanud, kuigi tehniline mehaanika mu lemmikainete hulka nüüd küll ei kuulunud.

Geodeesia- ja markseiderialasjanduse õpetaja hr Fritz Oja oli ka tiptasemel õppejõud. Oli olnud Eesti Vabariigi Sõjakoolis topograafia lektor, Eesti Kaitseväge Staabi Topograafia jaoskonna ülem jne. Sõja ajal luges Tjumeni Sõjakoolis topograafiat, pääses eluga, kuna tehnilistest

spetsialistidest oli Punaarmee puudus. Õpetas peale Tallinna Mäetehnikumi ka Tallinna Polütehnikumis ja Saku Maakorralduse ja Maaparanduse Tehnikumis. Meie õppejõuna oli F.Oja kustuva silmanägemisega, halva kuulmisega raskelt haige inimene. 1954. aastal, meie lõpukursusel, F. Oja suri. Olime noored ja rumalad. Poisid kasutasid ära õppejõu halba nägemist: puudusid loengutelt, spikerdasid, vastasid üksteise eest, jne. Reeglik oli, kes loengul on, konspekteerib korralikult. Erilist huvi see õppeaine minus ei äratanud. Oja tundidest poiste kombel jalga lasta aga ei õnnestunud. Minu tundis ära. Kord, kui ma enese asemele Zoja sokutasin ja Helmiga kinno minna tahtsin, jäin vahele. Õnneks majast lahkuda veel ei jõudnud, „puterdasin“ enda kuidagi välja. Tänu sellele oli mul korralik konspekt. Peale geodeesia eksamit sellest midagi järele ei jäänud. Kulus ära üldiseks hüvanguks.

Meeldisid proua Kondase inglise keele tunnid. Enne sõda oli ta mõnda aega elanud Londonis. Kui oleks ette näinud rohkem võimalusi keele kasutamiseks, oleks keele ka suhu saanud. Tädi Teele valdas küll vabalt saksa keelt ja kodus oli palju saksakeelseid raamatuid, ingliskeelseid mitte.

Vene keelt hakkasin julgemalt rääkima Donbassis praktiliselt olles. Vene keele ja kirjanduse tunde oli mul rohkem. Õpetas meile Žemtsužina või oli see Žemtsužnaja. Õpetas hästi. Temast siiski häid mälestusi jäänud ei ole. Just tema tõttu tuli pahandus meie grupi (muidugi illegaalse, aga päris süütu) lehekese „Kratt“ pärast. Ilmuda jõudis vist ainult kolm numbrit. Lehe hing, põhiline tegija ja toimetaja oli grupikaaslane, hea huumorimeelega Väino Tandere, ka joonistas ta meist kõige paremini. Eriti hästi tulid välja karikatuurid. Õnneks konfiskeeritud lehes midagi riigivastast ei leitud. Oli ühte-teist igapäevasest koolielust, mõned karikatuurid, neist paar ka õppejõududest. Täpselt ei mäleta. Lehenumber ei olnud valmis, kui valvas ja ideeline õpetajanna selle Väino laualt krabas ja õppeosakonda viis. Nii me õnnetu leht lõpetaski ilmumise.

Teatris ja kinos käisin tihti koos Helmiga. Helmi õe kavalier oli Heliose kino juhataja. Päevasel ajal saime tihti piletit nn direktori loozis istuda. Nägime seal enamuse nn „trofeefilmidest“. Nende hulgas oli ka „Suur valss“ Miliza Korjusega peaosas. Helios (hiljem Oktoober) oli sõjajärgsete aastate esinduslikem kino Tallinnas.

Tehnikumi astudes ma veel luuletasin. Lugusid värssidesse ja ridasid riimi ajama hakkasin alates teisest klassist. Mul oli paks kaustik täis erineval ajal kirjutatud luuletusi. Ema ma usaldas, temale ka näitasin neid. Ema hindas ja arvustas, julgustades edasi kirjutama. Peale ema surma tädi juures elades peitsin kaustiku kooliraamatute alla. Vahel üksi olles, pool salamahti kirjutasin, viimasena midagi ballaaditaolist. Oli vist juttu kevadest, õitsvatest toomingatest, kurjalt sisisevatest ussidest jne. Enese arvates kirjutasin väga sügavmõtteliselt ja allegooriliselt.

Kord koolist tulles avastasin, et tädipoeg Ove, koos sõbraga olid leidnud mu kaustiku. Irvitades ja pilgates lugesid kõva häälega minu luuletusi. Olin nõrdinud ja vihane. Samas, nende suust omakirjutatud ridu kuulates, sai mulle selgeks, kui armetud ja küündimatud mu värssid siiski olid. Tunnetasin, et nii hästi kui luuletas mu eeskuju Marie Under, ma vaevalt kunagi kirjutada suudan. Sellest päevast alates ma ei ole kirjutanud luulevormis enam ainsatki rida.

Samuti tegin järsu lõpu joonistamise ja maalimisega. Joonistustunnid lõppesid koolis varakult. Olin harjunud varasest lapsepõlvest alates isa kõrval joonistama. Käisime tihti koos looduses. Isa maalis, mina ka (vesivärvidega). Kuna värvikarp oli olemas, siis tegin ka hiljem, üksi kodus olles, mõne akvarelli.

Kord, vist 1952. aasta kevadel, eksamite ajal, hommikul veidi enne poolt kaheksat, tuli Luise tänavale, meie korterisse julgeolekuohvitser. Näidates töötõendit, küsis kus minu dokumendid, paberid ja kooliasjad on? Osutasin oma kirjutuslaua poolele õeldes, et kiirustan eksamile ja kardan hilineda. Kostis, et see on tema teha millal ja kas ma üldse eksamile lähen. Polnud parata, tuli kuuletuda. Hea, et tädi kodus oli. Pidin oma kapipoolle tühjendama ja kõik ette näitama. Kooliraamatutest libistas silmadega üle, vihikuid sirvis pealiskaudselt, fotosid vaatas tähelepanelikult. Varasemad lapsepõlvepildid teda ei huvitanud, hilisemate kohta küsis kus ja

kellega ma seal olen. Enamasti olin koolikaaslastega. Erilist huvi pakkusid paar fotot kolhoosist, kus eelmisel sügisel terve grupiga paar nädalat tööl olime. Tahtis teada kus tehtud ja kes on fotodel. Ei tea, mida ta lootis avastada. Jäi lõpuks uskuma, et kõik on minu kooliõed või kursusekaaslased tehnikumist. Hoolega vaatas ka mu akvarelle, irooniliselt muiates luges luuletusi. Vaatas veel ringi, laskis avada kirjutuslaua teise poole. Veendudes, et seal on ainult Ove õpikud ja vihikud, kaotas huvi. Tõusis ja ütles, et mul tuleb temaga kaasa minna. Ehmatasime tädiga mõlemad. Panin mantli selga ja hakkasime astuma.

Jõudsimme Pagari tänavale. Seal küsis, kas ma ka tean mis maja see on? Vastasin, et tean. Mind viidi avarasse ruumi, lasti istuda toa keskel olevale toolile näoga akna poole. Toas oli raamatukapp, akna lähedal suur kirjutuslaud, laual mingid paberid ja avatud kaust. Kirjutuslaua taga istus üks mees. Mind kohale toimetanud ohvitser vahetas kirjutuslaua taga olnuga mõned sõnad ja väljus ruumist. Toas olnu hakkas mind küsitlema.

Olin palju kuulnud ülekuulamistest, ka oli mind igaks juhuks ammu ette valmistatud, kuidas sellisel juhul olla ja käituda, millest kui palju võib rääkida, et kogemata kellelegi halba ei teeks. Teadsin, et rääkida tuleb vähe, vaja on anda läbimõeldud vastuseid. Varemõeldu tuleb hästi meelde jätta, et hiljem mitte vassida. Meenus ka, et üks meie perekonnatuttavatest mängis lihtsameelset, kui venelased süüdistasid teda vabadussõjast osavõtmise pärast. Hakkas õhinal rääkima, et läks jah Võnnu alla ja tegi kuradi sakslastele kõva säru.

Tundusin endale armetu lollikesena, istudes ja hirmuga mõeldes mida minust õieti tahetakse. Kogu jutuaajamine tundus süsteemitu mõttetute küsimuste ja korduste reana. Ei taibanudki mis eesmärk kõigil neil küsimustel ja ähvardustel on. Katsusin vastata lühidalt ja napilt. Päriti millal ma viimati isa nägin. Sellele vastasin, et siis kui isa mobiliseeriti. Küsiti mu aadressi, samuti onude, tädide ja vanavanemate omi. Vahepeal tuli tagasi mind kohale toonud mees, toas olnu käis ära. Nii vahetusid nad mitmel korral. Minu vastuste peale, mis väga tihti olid "ei tea", "ei ole näinud", "ei mäleta", aegajalt vihastusid ja häält kõvendades ähvardasid mind. Nagu muuseas rääkisid, et maja all on keldriruumid kus paljudel pidi mälu ruttu paranema. Teadsid, et ma olen seni õppimises edukas olnud. Ütlesid otse, et minu kui "bandiidi tütre" koht on Siberi kaugemates mahajäänud kohtades, kus ei ole mingeid raamatukogusid, postigi tuuakse harvemini kui kord kuus. Kui nemad seda tahavad, siis ma ei lõpeta mäetehnikumigi, rääkimata sellest et saaksin minna mõnda. nõukogude kõrgkooli. Trotslikult mõtlesin, mul pole **teie nõukogude** kõrgkooli vajagi, saan ehk kuidagi ka ilma hakkama, selle pärast ei pea ma ju ilmtingimata lolliks jääma.

Pikapeale väsisin ja hakkasin tuimaks jääma. Igasuguseid mõtted keerlesid endiselt peas. Meenus, et **nende** kangelanna Zoja Kosmodemjanskaja jaksas ju sakslaste juures ülekuulamisel vaikida, vaatamata piinamisele. Mõtlesin, kas ma siis temast kehvem olen. Küsimuste järjestikusel kordumisel jäin vahepeal wait. Häält kõvendati, ähvardati järjekordselt majaaluse keldri ja Siberiga, aga näpugagi ei puudutatud, rääkimata piinamisest. Kartsin seda küll väga. Vist esimest korda rõõmustasin, et ma õnneks üsna vähe tean. Ma ju ei teadnud siis veel sedagi, et isa oli juba surnud. Kartsin, kas mul oleks jõudu kaua vastu panna kui mind ikka päris tõesti pekstaks ja piinama hakataks Kui mu peale oli järjekordselt karjutud, ütlesin, et mul ei ole teile mitte midagi öelda ja jäin uuesti wait. Nii üsna mitmel korral. Sellega sain pisut puhata ja oma mõtteid korrastada. Pikapeale oli kätte jõudnud õhtu. Paistis et ülekuulajad olid minust samuti tüdinenud. Lõpuks lasksid mu minema, ähvardades Siberiga võtsid allkirja, et ma nendega toimunud jutuaajamisest kellelegi ei räägiks. Koju jõudsin peale poolt üheksat õhtul. Alles kodus, kus tädi ja onu mind murega ootasid, tundsin, et mul on janu ja kõht hirmus tühi. Pideva pinge all ei pannud ma tähele, et olin olnud terve pika päeva söömata ja joomata.

Järgmisel hommikul tehnikumis palusin õppealajuhatajalt L.Lainojalt, et saaksin eksami tagantjärele sooritada. Luba anti, tegin eksami samal päeval ära.

Eksamilt koju jõudes, eelnevale päevale tagasi mõeldes tuli mulle must masendus peale. Tundsin korraga, et mu luuletused, joonistused ja akvarellikesed on olnud mõttetu "tuuletallamine". Korjasin kapist kõik kokku ning põletasin pliidi all ära. Alles ei jätnud mitte

midagi. Tundsin head meelt, et ma päevikut ei pidanud. Selle ohtlikkuse eest oli mind varem juba ema hoiatanud. Tuleviku suhtes illusioone ei olnud. Mõistsin, et hea oleks kui tehnikumigi lõpetada saaksin.

Tehnikumis sain edasi käia. Oktoobri- ja maipühade ajal marssisin nagu kõik teisedki muusika saatel ja rivisammul Võidu väljakul tribüünide eest mööda. Osavõtt oli muidugi "vabatahtlik", aga kontrolli all. Paraadilt põhjuseta puudujad pidid jääma ilma stipendiumist. Stipendium oli enamusele ainus võimalus edasiõppimiseks.

Tehnikumipere oli kirju. Eesti gruppides olid paljud, nii nagu mina, siia sattunud poliitilistel ja sellega seotult ka majanduslikel põhjustel. Meie grupp oli eestimeelne ja kokkuhoidev. Mõnes grupis oli siiski mõni kommunistliku meelsusega poiss. Vene gruppides oli seis vastupidine. Enamus neist olid ka majanduslikult viletsal järjel, aga uskusid kommunismi ning isakest Stalinit. Vene gruppides õppis küll ka meiesuguseid, poliitilistel põhjustel elu hammasrataste vahele jäänuid, oli ka ingerisoomlasi. Üldiselt saime igapäevases koolielus omavahel kõik hästi läbi. Suuri tülisid ei mäleta. Pidude ajal oli poistel vist omavahelisi naginaid kui kenamad vene tüdrukud eelistasid tantsida eesti poistega.

Kätte jõudis Stalini surmapäev. Leinamiseks põhjust ei olnud. Tuju oli hea. Vene gruppides aga valitses tõeline lein. Koolis katsusime siiski viisakad olla nende nutetud punaseid silmi vaadates. Ei teadnud ju ka kes ja kuhu meie peale kaevata võib.

Tõeline pahandus tuli matusepäeval. Hommikul nägime tehnikumi fuajeess teadetetahvlil paberilehte, kus oli kirjas, et Stalini matuste tõttu jääb õppetöö ära. Käekiri sel kuulutusel näis olevat meie õppealajuhataja L. Lainoja oma.

Koju tagasi minna veel ei tahtnud. Läksin ühiselamusse tüdrukute juurde. Virve, kes Keilast käis, oli seal juba ees ja tüdrukutele õppetöö ärajäämisest rääkinud. Meeleolu oli suurepärase. Naersime ja lobisesime, kui korraga üks lahti läks, grupp vene tüdrukuid kõrvaltoast, nutetud ja paistes nägudega, sisse tormasid meile peksta anda tahtes. Olid kui meelest ära meid sõimates neetud fašistideks ja isakese Stalini surma pärast nutta löristades. Suure vaevaga suutsime nad maha rahustada ja toast välja tõrjuda. Edasi püüdsime rääkida pisut vaiksemalt. Nüüd koputati uksele ja üks meie poistest hoiatas: tüdrukud olge nüüd vagased. Kuulutusetahvlil olnud teade ei olevat tulnud õppealajuhataja sulest. Autor oli teadmata, rikkus aga ära kogu tehnikumi pere ühise mineku Balti jaama ette Stalini kuju juurde mälestusmiitingule. Pärj olevat juba kohale toodud. Praegu aetavat rahvast kokku, otsitavat keda veel kätte leida võiks. Keerasime ruttu ukse lukku, võtsime võtme eest ja olime hiirvagased. Varsti kuulsimegi koridoris samme ja häälekõminat. Koputati, avati ja suleti uksi. Meilegi koputati ja katsuti ust avada. Istusime nii, et lukuaugust piiludes ka kedagi näha ei oleks. Mõne aja pärast jäi kõik vaikseks. Ootasime veel natuke ja otsustasime minna Patkuli trepile jaama ees toimuvat korraks kaugelt vaatama. Mingisugune kolonn olevat olnud ka tehnikumist teele läinud. Jaama ees paistis rahvast olevat palju. Vabrikuviled undasid. Vaikuse saabudes näis leinamiiting peale hakkavat. Edasine meile huvi ei pakkunud, lahkusime Toompealt.

Järgmisel hommikul olid julgeolekumehed tehnikumis. Otsiti taga kuulustetahvlil olnud teate autorit ja kaasteadjaid. Ülekuulamised kestsid vist kaks nädalat. Eriti kahtlustati ja pinniti just vanemaid eesti gruppe. Uuriti me kõigi käekirju. Kuulutuse autor jäi leidmata.

1954. aasta kevadel oli mul lõpuks käes diplom, millelt lugesin, et Imbi Lätt on lõpetanud Tallinna Mäetehnikumi ja talle on omistatud mäetehniku kvalifikatsioon „Maa-aluste sõevarapaikade kaevandamise“ erialal.

Tööle määrati mind Kukruse kaevandusse. Kaevandus kui siisugune ei olnud enam päris tundmatu maa. Olin olnud praktiliselt Käva II-s, Sompas ja Donbassis. Alati oli õnnestunud kaevanduses ka mingi töökoht saada ning natuke raha teenida.

7. augustil 1954 asusin tööle Kukruse kaevanduse maa-aluse transpordi dispetšerina. Sel kohal töötasin kuni 1956. aastani.

IV. KÄVA II – ESIMENE KAEVANDUSPRAKTIKA.

1951. aasta septembris, oli mu esimene kaevanduspraktika. Esimesel kursusel tutvustati meid lühidalt mäetööde korraldusega kaevandustes. Mäetööde plaanid, passid, tsükligraafikud jne. Raamatus ja tahvli peal paistis kõik üsna loogiline ja arusaadav olevat. Olin häid hindeidki saanud. Tegelikult ei olnud mul õrna aimugi kuidas üks kaevandus päriselt välja näeb.

Minu ja kahe meie grupi poisi praktikakohaks sai kaevandus Käva II. Saabumine on hästi meeles. Ei möödunud see ju seikluseta.

Ühel septembrikuu kottpimedal, tuulisel ja vihmasel hilisõhtul jõudsime poistega Kohtla raudteejaama. Olime viiekesi. Meie, oma grupist kolmekesi ja veel kaks paralleelgrupi poissi. Väike bussilogu viis meid jaamast kuni Käva kaevandusasukani. Kaassõitjatelt kuulsime, et kaevanduseni on asulast veel kilomeeter või poolteist. Sinna pimedas minna ei osanud, teejuhti ka ei leidnud. Öömaja otsimisel jäime samuti jänni. Võõrastemaja asulas ei olnud, ühiselamutesse ilma kaevanduse suunamiskirjata sisse ei lastud. Ühiselamute komandant elas Kohtla-Järvel, kodus tal telefoni ei olnud. Tallinna tehnikumi suunamiskirjad ühiselamute valvuritädidale aga mingisugust mõju ei avaldanud.

Peale asjatuid katseid öömaja leida, seisime nõutult ja märjalt tänaval. Meid märkas kohalik, päтивälimusega mees, kes end tähtsalt Kohtla-Järve turu juhatajaks nimetas. Välimuse poolest ei andnud valvuri mõõtuigi välja. Lubas viinapudeli hinna eest anda öömaja oma lauda lakas värsketel heintel. Paremat ööbimisvõimalust hetkel kusagilt ei paistnud. Nõustusime. Arvasime, et mitmekesi meil midagi karta küll ei ole. Jõudsime ühe uberiku juurde, mööda redelit ronisime lakka kus olid tõesti värsked heinad. Poisid heitsid ühe seina äärde, mina vastaseina ääres asuva kitsa ree või suure kelgu kõrvale. Teejuht heitis ise otse lakaluugi ette. Panime kotid pea alla, tõmbasime mantlid peale. Vajusime heintesse, varsti saime sooja ja uinusime.

Olin vast maganud tunnikese, kui mind äratas mingi krõbin. Heinad krabisesid, vahepeal oli vaikne. Mõistatasin kas on mõni kass või hiir lakas. Teise seina poolt kuulsin poiste rahulikku hingamist. Paistis, et magavad. Ohutunne ei kadunud. Järsku taipasin, et krõbin kostus lakaluugi poolt, sealt kuhu jäi puhkama meie teejuht. Teesklesin magamist, krõbin algas uuesti. Liigutasin, krõbin jäi vakka. Teesklesin teisele küljele keeramist ja rahulikku hingamist. Krõbin algas uuesti. Sain aru, et too tüüp nihutab end vaikselt ja järjekindlalt minu suunas. Palavikuliselt mõtlesin mida teha? Karjuda ja poisid äratada? Mida ma neile öelda oleksin osanud? Nad oleksid arvanud, et nägin halba und. Nihkusin siis ka ise vaikselt edasi lakas oleva ree vastu, sellest edasi kõrgemale, otsasena poole. Avastasin, et regi oli küll kitsas, jalased aga piisavalt kõrged, nii et heinte ja ree põhja vahele lähedalt ära mahuksin. Ronisin veel kõrgemale - otsaseina poole, libistasin siis end ree alla jalaste vahele, sikutasin sinna ka koti ja mantli. Olin ärkvel tükk aega. Mingit kahtlast krõbinat enam ei kuulnud. Mõni aeg hiljem kostus lakaluugi suunast vaikset norinat. Nüüd julgesin ka mina uinuda.

Ärgates oli väljas valge. Poisid imestasid, nähes mind ree alt välja ronimas. Ütlesin neile, et seal oli mugavam magada. Rohkem sellest juttu ei tulnud. Tänasime öömaja eest ja andsime peremehele lubatud viinapudeli raha.

Päevavalgel leidsime kaevanduse hõlpsasti. Vihm oli lakanud. Oli selge ja karge sügisene hommik. Kastetilgad sädlesid päikeses, teeäärsete kaskede ladvad olid kui üle kullatud. Eelmise õhtu vintsutused seljataga, sammusime reipalt piki teerada kaevanduse poole. Seal juhataati meid kaevanduse juhataja Mihkel Üti jutule. Tahtsime praktika ajaks ka mingeid töökohti leida, et pisutki raha teenida. Peale minu ja Ernst Krafti leiti teistele poistele ruttu töökohad. Meie jäime viimasteks.

Mina, väike kõhn patsidega tüdruk ning Ernst, oma vanuse kohta samuti pisike ning kleenuke - minustki lühem. Ütt vaatas meile pikalt ja mõtlikult otsa kui ütlesime, et me kindlasti sooviksime samuti tööd saada. Lubas siiski ka meie jaoks midagi leida.

Esialgu saime saatekirjad ühiselamu komandandi juurde, kes meid majutas. Poisid said voodikohad kahekordsesse kivimajja - meeste ühiselamusse. Mina aga barakki - naiste ühiselamusse. Toas elas kolm eesti tüdrukut, mina sain neljanda, seni tühja voodi. Üks tütarlastest töötas lõhkajana, teine oli lõhkaja abi, kolmas oli paekorjaja. Ühte neist, igati toredatest ja hakkajatest tütarlastest, kohtasin mõni aasta hiljem Kohtla-Järvel – töötas siis juba kangakaupluses müüjana.

Koikukoht käes, oli aeg tagasi kaevandusse minna, vaadata millised väljavaated töökohale on avanenud. Ernst ootas mind juba. Läksime uuesti kaevanduse juhataja kabinetti. Seal istus nüüd ka ventilatsioonijaoskonna juhataja. Meid määrati motoristideks läbindusjaoskonda, eri vahetustesse. Mina pidin järgmisel hommikul tööle minem, Ernst mind välja vahetama. Viiekümne aastate alguses olid kaevandustes kõigi käivitite juures motoristid.

Sain tööriided ja kaevurikiivri, samuti jalavarjud kummikute näol, mis olid küll neli numbrit suuremad kui jalg, aga 38-st väiksemaid numbreid ei olnud.

Järgmisel hommikul olin varakult platsis. Mäemeister viis mind töökohale. Maa alla läksime pikka kaldkäiku pidi. Pisut pelgasin. Alla jõudes nägin, et maa-alune maailm ei olnudki nii hirmäratav kui kartsin. Kaevandusõu oli valgustatud, lagi kõrgem kui toalagi. Strekki mööda minnes kaugemal laevalgus küll puudus, aga kaasaskantav kaevurilamp andis liikumiseks küllaldaselt valgust. Raudteerööbaste kõrval olid laudadest trapid, mida mööda sai muretult astuda. Õhk oli pea samasugune kui suvalises kartulikeldris. Kõhe tunne kadus. Sammusin edasi juba üsna julgelt.

Töökoht oli kaugel - läbindusjaoskonnas

Minu hoole alla jäeti kaks ventilaatorit. Suurema juures põles laelamp, ligidal oli istumiseks ka tühi lõhkeainekast, toeposti küljes paar naela kuhu sai riputada nii lambi, veepudeli kui enesepäästja. Laevalgus oli hämar, aga lausa lambi kõrval oli kõrge tühi kaablrull. Läheduses asus redelitega šurf - tagavaraväljapääs. See osa kaevandusest asus maapinna lähedal, kuhu oli umbkaudu 10-15 meetrit.

Teine ventilaator asus kümnekond meetrit eemal, nurga taga - paralleelstreki. Siin kohtvalgustust ei olnud. Meister selgitas millal ja kuidas ventilaator sisse - välja lülitada ning läks minema. Jäin üksinda strekki. Suurema ventilaatori pidin tööle panema siis kui kuulen kaugemalt inimeste hääli ja töömüra. Väiksema, aga alles siis kui kuulen kaugemalt kostvaid pauke. Kui õhus enam suitsu ega gaasi tunda ei ole, siis pidin väiksema ventilaatori jälle välja lülitama.

Üksi jäädes uitasin streki edasi-tagasi, hiljem ronisin kaablrulli otsa. Olin igaks juhuks ajalehe kaasa võtnud. Kaablrulli otsas oli lugemiseks valgust parasjagu. Ümberringi valitses vaikus, kuulda võis vaid mõne üksiku veetilga kukkumist. Kui olin mõnda aega vaikselt istunud, kuulsin krõbinat. Nägin kaugemal ka midagi vilksatamas. Need olid hiired või rotid. Kaablrulli otsas tundsin end kindlalt. Kui maas liikusin või häält tegin, siis olid need elukad kadunud.

Mõni aeg hiljem kuulsin kaugemalt töömüra ja inimhääli. Lõpuks hakkasid ka paugud käima. Lülitasin sisse teisegi ventilaatori, läksin tagasi kaablrulli otsa ning hakkasin ootama millal suits ja toss lõpevad. Seda haisvat tossu tuli kaua ja palju. Istusin kaablrullil nagu pilve peal. Gaas haises ja pani silmad kipitama. Kaugele ventilaatoritest kohusetunne minna ei lubanud. Mind oli ju pandud nende tööd jälgima, õigeaegselt sisse ja välja lülitama.

Nii möödus paar päeva enne kui meister, mingil põhjusel, kohe peale lõhkamist šurfi poole tuli. Ehmatas, kui mind gaasipilves istumas nägi. Küsis miks ma suitsu sees olen? Kui ütlesin, et ei usalda ventilaatoritest palju kaugemale minna. Mis siis saab kui jäävad seisma ja ma kohe jaol ei ole? Selle jutu peale kuulsin, et sekundi pealt siin midagi ei juhtu. Ventilaatori töö on ju kaugele kuulda. Soovitas ilusa ilmaga hoopis maa peale ronida ja jälgida kas šurfist veel suitsu tuleb. Kui alt ventilaatori müra ei kosta või suitsu ei näe, siis minna ja vaadata kas ventilaator on seisma jäänud või on õhk juba puhas. Harjusin ventilaatorite valvamisega ära. Päris valveta neid siiski jätta ei võinud. Tuli nende töömüra ikkagi kuulatada. Paaril korral oli voolukatkestus

ja ventilaator tuli uuesti sisse lülitada. Kord juhtus ka, et rikke tõttu tuli ka elektrilukksepp kohale kutsuda.

Leidsin asulast raamatukogu, tööl enamasti lugesin, vahel liikusin maa all lähiümbruses ringi. Käisin läbindajate juures, proovisin isegi puurida. Sellest midagi head välja ei tulnud, olin liiga kerge ja nõrk raske puurmasina ja pika puuri jaoks. Raputas mind ennast tublisti.

Vaatasin lähemalt ka lõhkajate tööd. Aitasin puurauke lõhkeainega täita, see ei olnud keeruline. Paaril korral süütasin prooviks ka süütenõõre. Tavaliselt, süütamise ajaks, ma siiski läksin ventilaatorite juurde tagasi. Kartsin lõhkajaid segada, liigselt nende aega viita. Süütamine käis kiirelt ja täpses järjekorras. Siin eksida ei tohtinud.

Mul oli vaja ka ventilaator käima panna.

Oktoobri alguses olime jälle tehnikumis tagasi.

V. DONBASSI PRAKTIKA - 1953

Kevadel, kolmanda kursuse lõpus - 1953. aasta mai algusest juuni lõpuni oli meil teine kaevanduspraktika. Minu praktikakohaks oli Donbass. Täpsemalt: Rostovi oblast, trust „Netzvetai Antratsiit”, **Kaevandus „OGPU”** asukohaga Novošahtinskis.

Minu rõõmuks määrati sinna, peale poiste, tehnikumi vähestest tüdrukutest ka Lea Jonson paralleelgrupist. Ülejäänud - meie grupist Endel Mägi, erigrupist Heldur Valdman ja Harri Rehe (tulevane filmioperaator). Tänu Harrile, kes pidevalt kõike pildistas, on sellest praktikast mälestuseks jäänud hulganisti fotosid. Harrile oli mäetehnikum vahepeatuseks. Tema sihiks oli juba siis Moskva Kinematograafia Instituut.

Donbass oli veel mitme poisi praktikakohaks, päris mitu poissi suunati kaevandusse „**Zapadnaja Kapitalnaja**”. Teisi kaevandusi nimepidi ei mäleta.

Asusime koos paralleelgrupi poistega ühiselt tee. Tallinnast lahkudes oli ilm jäiselt külm, puudki raagus. Rong väljus Balti jaamast õhtul. Võtsime kohad sisse ühes ja samas vagunis, kuhu müüdi nii platskaarte kui ka tavalisi istekohti. Minul ja Leal olid platskaartkohad ühes kupeevahes kohakuti. Meie vastas oli paar meie poissi samuti platskaardiga. Teisel pool vahikäiku istusid samuti meie poisid - ainult ilma platskaardita. Samuti olid kaks kõrvalkupeed meie poiste poolt hõivatud. Osa poistest sõitis platskaardita Moskvani välja. Öösel magasid laealustel pakiriitulitel. Kuna vagunisse müüdi istekohti üsna palju, siis öösel olid kõik ülemised pakiriitulid magajate poolt hõivatud. Endi kotid panime alumiste istmete alla, kinnistesse kastidesse. Seal olid nad kindlalt hoitud. Kui keegi öösel oleks soovinud kasti kaant tõsta, siis oleks pidanud kergitama ka selle peal magavat inimest.

Minu ja Lea kotid ei olnud ka suured ega eriti rasked. Ülearuseid asju kaasa ei võtnud. Spordidressid panime sõidu ajaks selga, heledad kummeeritud vihmamantlid naggisse, valged tennised olid jalas. Kuna sõitsime kevadel ja otse lõuna suunas, siis lisaks tualettarvetele, tagavarapesule, sokkidele ja sitsist päevitusriieteile oli mu kotis vaid puhvvarrukatega valge markissetpluus punasest sametpaelast seosega koos õhukese roosaõielise pihikseelikuga, tehtud tädi sõjaeelsest suvekleidist ja vanaemalt saadud ema kunagisest õhukesest valgest kleidist. Lisaks tumesinine satiinkleit valgete kantide ja täppidega ning veel üks sinisekirju puuvillane kleit. Ka ümbrikud ja korraliku kirjaberi võtsime kodunt kaasa. Kotipõhjas olid veel vana hambahari ja hambapulbri karp tenniste puhastamiseks, samuti kerged sandaletid.

Käekotid dokumentide ja rahaga panime magamise ajaks vastu seinu - padja ja madratsi alla, et neid ära varastada ei saaks. Vihmamantlid laotasime õhukesele tekile peale. Kuna olime hulgakesi, oli sõita julge. Vargusi ja röövimisi rongides oli sel ajal veel tihti. Sõitsime ka meie jaoks üsna tundmatule maale.

Hommik leidis meid Pihkva oblastist. Olin aasta eest rongiga sõitnud Leningradi ja tagasi. Mõlemad sõidud Venemaa piires toimusid öösel. Nii ei olnud ma Venemaad kui niisugust veel tegelikult näinud. Tol ajal oli erinevus suur. Pihkvamaa paistis väga trööstitu. Kilomeetrite kaupa möödusid aknast söötis lagendikud, võserikud raagus puude ja põõsastega, sekka mõned külad hallide osmikutega mida oli raske elumajadeks nimetada. Majade ümber toimetavad inimesed olid ühtmoodi hallides vatikuubedes, naistel pikkade pükste peal luitunud kirjust sitsist seelikud. Arvasime, et selline riietus on vene külates tavaks igapäevast argitööd tehes. Olime ka Eestis niisugustes tööriietes vene naisi näinud. Väljaspool tööaega käisid Venemaal Eestisse tööle värvatud naised küll juba palju paremini riides.

Pihkvasse jõudes pilt eriti ei muutunud. Samad vatikuued, pikkadele pükstele tõmmatud põlvi katvad kirjud luitunud sitsseelikud, otsaesist katvad ja ümber kaela sõlme seotud lilleliste kirjadega pearätid. Meeste peakatteks, pea erandita, pisike silmile tõmmatud soni pealael (nn. kepka). Siin seal vilksatas ka hoolitsetuma välimusega noori naisi, enamik tumedates seelikutes

kergelt taljes plüüšjakkidega. Mõned kevadiselt paljapäi, enamus ümber pea keeratud patsidega, osa kirevate roosikirja rätikutega.

Meie, üsna kenades sinistes Marati dressides, valgete sokkide ja tennistega olime kui valged varesed hallide hulgas. Eestis oli ju ka, peale hiljutist sõda, uute riiete saamisega raskusi. Inimesed olid aga leidlikud. Ikka leidis kusagil mõni suurrätt, sall, kleit või seelik milledest võis ühtekokku uue riietuseseme õmmelda. Mantlid pöörati ümber – kulunud varrukate ja hõlmade servadesse õmmeldi sobivad kandidid jne. Sõjaaegsed puukingad olid juba unustusse vajumas. Piisaval hulgal toodeti odavaid valgest riidest tenniseid, mida sai pesta, seejärel aga kriidi- või hambapulbriga valgendada, nii et nägid välja puhtalt värsked ning valged. Tallinnas töötasid ka mitmed artellid kus tehti kalanahast kingi, tihedast heledast puuvillasest riidest kummeeritud vihmamantleid jne.

Nii suurt üleüldist vaesust ja viletsust kui seekordsel teekonnal Tallinnast Moskvasse me varem näinud ei olnud. Kontrast oli tõesti suur.

Suuremates jaamades reisirongid peatusid kaua. Pihkvas oli peatus pool tundi. Rongi ümbritsesid kohe igat sorti toidupoolise müüjad. Sama oli kõigis suuremates jaamades kus aga rong peatus.

Esialgu ei otnud me neilt midagi, läksime jaamahoonesse. See oli puhas, pisut toretsevalt uhke. Reisirongi tuleku ajaks olid jaamarestorani avatud laiade uste taga korralikult kaetud pikad lauad supitaldrikutega, milledest paljudes auras kuum seljanka, keskel oleva hapukoore saarekesega, kõrval lusikas ja leib. Laud oli isegi valge linaga kaetud. Kõik nägi välja üllatavalt isuäratav. Meil oli kahe kuu stipp ja praktikaraha taskus, võisime restoranis söömist lubada. Hakkasimegi kohe süüa. Söömise lõpus saime tasuta tumedas kleidis valge põllega ettekandjale, kes liikus piki sööjate rivi raha kasseerides. Toit ei olnud ka kallis. Seljanka oli võõrapärane ja üsna soolane. Mu vene keele oskus oli napp – kuulsin supi nimena sõna "soljanka" – nii seostasid seda sõnaga „солъ” arvasin, et supp tõlkes ongi „soolasupp”.

Kuna rongid sõitsid aeglaselt, peatused olid pikad, siis jõudsime Moskva Leningradi vaksalisse alles järgmise päeva hommikupoole. Teadsime, et edasi sõidame Kaasani vaksalist, mis ei olevat kaugel. Kohe ümbritsesid meid teenuseid pakkuvad pakikandjad ja taksojuhid. Mõned poisid läksid sellele „liimile”, mõeldes et võõras suures linnas võib kergesti ära eksida, kindlam on taksoga kohale sõita. Mina, Lea ja paar poissi otsustasime pisut jaamas ringi vaadata, mõnelt usaldusväärsema välimusega inimeselt teed küsida ja alles seejärgi aru pidada kuidas Kaasani vaksalisse kõige õigem minna oleks. Liiatigi pidi meie rong alles õhtu eel väljuma. Jõudsime jaama ette, vaatasime ringi ja ennäe – otse üle väljaku asus teine suur jaamahoone millel ilutses silt „КАЗАНСКИЙ ВОЗАЛ” (Kaasani vaksal). Võtsime oma kotid ja jalutasime rahulikult Kaasani vaksalini. Seal jäime peasissekäigu juurde kella alla teisi ootama. Kohtumise koha olime varem nii kokku leppinud, põhjendatult arvates et iga jaama ees seesugune koht peaks olema. Andis oodata. Mõtlesime juba, et keegi on midagi segamini ajanud kui poisid umbes pool tundi hiljem jaama juurde jõudsid. Taksojuht oli julmalt ära kasutanud poiste lihtsameelsust ja linna mittetundmist.

Peale piletite komposteerimist jäi veel vaba aega. Panime asjad hoiuruumi ja läksime linnaga tutvuma. Sõitsime metroos Ohhotnõi Rjadini. Jalutasime Punasel väljakul ja selle läheduses ringi. Lenini mausoleumi ees oli pikk järjekord. Sinna me ei kippunudki. Mina oleksin meeleldi soovinud Tretjakovi Galeriisse minna. Selleks aga aega ei jäänud. Teadsin, et galerii peab asuma teisel pool Moskva jõge.

Moskva südalinn jättis esmakohtumisel suurlinliku ja küllalt puhta mulje. Ilm oli soojem kui Tallinnas. Puudel puhkesid pungad. Halli massi hulgas oli näha üksikuid hästi riietatud inimesi - kergetes mantlites ja kostüümides. Üldpilt oli kirevam ja lärmakam eelmisel aastal Leningradis nähtust. Miilitsaid oli harjumatult palju.

Kremli müüriäärsel haljasalal juhtusime nägema kui võeti kinni ja viidi miilitsate poolt minema noor, silmapaistvalt ilusa näoga, kirevates riietes mustlastüdruk. Olevat tahtnud inimestel kätt vaadata ja ennustada.

Õhtu eel läks, Moskva–Rostovi kiirrongis, sõit lõuna poole. Järgmisel päeval oli pikem peatus Voronežis. Saime üle poole tunni jaamas ringi vaadata. Olgugi suur- ja isegi ülikoolilinn, olid jaama ümbruses nähtud inimesed valdavalt viletsalt riides. Pea ühesugused plüüšjakid ja kirjust sitsist seelikud. Mitte ühtegi kevad- või suvemantlit, kaabut ega kübarat me selle teekonna jooksul enam ei näinud. Nii kenasti ja korralikult riides inimesi kui Tallinnas ja üksikuid inimesi Moskva tänavapildis – teeäärsetes jaamades näha ei olnud.

Pihkvas olime me teisiti riides kui kohalikud elanikud, aga seal ei äratanud see tähelepanu. Oldi harjutud nägema, et Balti riikides riietutakse teisiti ja paremini kui suurel Venemaal. Selles rongis saime me aga tähelepanu osalisteks. Meid vaadati vahel kui imeloomi, küsiti kust me tuleme. Vastasime, et Eestist. Veel 1953. aastal arvasid rongis veel mõnedki, et see on välismaa. Küsiti isegi missugune raha meil käibel on. Eriti pani neid imestama, et meie – tütarlapsed, pikkade dressipükste peal seelikut ei kandnud.

Paari kuu pärast sattusime tagasiteel rongi kus juhtus tööl olema sama koosseis kui minneski. Meie üllatuseks vagunisaatjad mäletasid veel meid ja võtsid vastu kui tuttavaid.

Lõuna poole jõudes istusime Šahtõs kiirrongilt ümber tavalisse rongi – sihtkohaks linnake nimega Novošahtinsk.

Märkamatult olime sõitnud läbi kevade suveni välja. Eelmisel päeval nägime rongi akendest mööda libisemas õitsvaid kirsi- ja õunapuid, sireleid jne.

Novošahtinskisse jõudsime varasel hommikutunnil. Taevas oli pilvitu, ilm soojalt suvine. Kaevanduse poole viiva tee ääres õitsesid valged akaatsiad.

Leidsime kaevanduse, jäime värava kõrval asuva kontorihoone ette pingile istuma – tööpäeva algust ootama. Kaevandus olevat varem olnud julgeolekuga seotud (nagu veel mitmed sealtkandi kaevandused). Vist sellest ajast oli pärit ka nimi: **ШАХТА „ОГПУ”**. Kuidas ja mis asjaoludel see pandi – see jäi siis meile selgusetu.

Meie praktika ajaks oli kaevandus jõudnud saada suureks ja võimsaks. Selliseks kuhu isegi välismaalasi Nõukogude kaevurite töö ja olmega tutvuma lubati. Mõned jaoskonnad olid olnud Stalini preemia väärilised ja päris mitu jaoskonnaülemat olid ka Stalini preemia laureaadid. Nime OGPU (**ОГПУ**) rahvakeelse tähemärkide seletuse saime kohalikelt varsti teada, see jäi ka väga hästi meelde. Nimelt pidavat õiget pidi lugedes olema: „**О Господи Помоги Убегать**”, tagurpidi aga „**Убежись Будут Голову Оторвать**” – tõlkes: ”Oh jumal aita põgeneda”, tagurpidi: „Põgened, võetakse pea otsast”. Kord oli kaevanduses kõva, tööeeskirjade rikkumisi nägime aga sellegi poolest korduvalt. Ka oli maa-aluse 6 tunnise tööpäeva pikkus „kummist”. Ametlikult ületunde ei tehtud, tegelikult venisid tööpäevad tihti kuni 9-10 tunnisteks. Seda korvas kõrgem palk, paremad olmetingimused ja varustatus kui mujal tööstuses, rääkimata kolhoosidest.

Kaevurite tööpäev oli varsti algamas. Meist möödus ja sisenes suure värava kõrval asuvasse pääslasse järjest rohkem inimesi, enamik korralikes ja puhastes suveriietes, tavaliselt tumedad püksid ja puuvillased lühikesed tuulepluusid. Määrduvad tööriietes kedagi sisenemas ei näinud. Tuli ka naisi. Enamus paljapäi, suvekleidil kerge jakk. Mõned vanemad naised siingi pikkades pükstes, tingimata seelikuga pükste peal, peas otsaesist kattev ja kaela ümber sõlme seotud kirju pearätt.

Mõni aeg hiljem hakkasid ka ülemused ja kontorirahvas tulema. Saime sisse, läksime kaadriosakonda, sealt suunati õppepunkti, kus meile tutvustati tööohutuse eeskirju ja kaevandust. Saime kätte tumedast puuvillasest riidest tööriided, kaevurikiivrid, kummikud ning jalarätid. Siin jäin hätta. Laos ei olnud ühtegi 42 numbrist väiksemat saapapaari. Minu jalanumber oli 34 – ka oli mul kitsavõitu jalalaba. Tervelt 8 numbrit suuremad, rasked paksu tallaga kummisäärikud. Tee mis tahad!! Tuli leppida. Leal oli natuke kergem. Tema oli suurem, minust peajagu pikem, jalanumbergi 38 või 39. Esimesel päeval meid õppepunktis kaua ei peetud.

Saime ka lambi-, enesepäästja- ja joogiveeplasku numbrid. Tööriided viisime kohe dušširuumide kõrval olevatesse riietusruumidesse, kus saime omale kapid.

Järgmine käik oli ühiselamute komandandi juurde, kes meile majutuskohad kätte näitas. Ühiselamuid oli mitu. Kõik kahekordsed soliidsed kivimajad. Poisid said kohad „stahhaanovlaste majja”.

See oli tavalisest paremat sorti ühiselamu soliidsemate tööliste ja vahel ka praktikantide majutamiseks. Meid Leaga viidi sellest veel peenemasse kohta - ühiselamusse, mille uksele oli silt „**Общежитие нр. 6**”. See ühiselamu oli midagi külalistemaja sarnast. Kuna kaevandus oli suur, kuulus ja tähtis, siis käis seal ka Moskva ministeeriumist ja mujalt peenemaid külalisi. Seal olevat isegi peatunud külalisdelegatsioonid välismaalt, kel lubati tutvuda mõne NSVL näidiskaevandusega.

Majas oli ööpäevane valve. Valvuri puldi taga oleval laual oli telefon, tagaseinal klaasuksega seinakapp kus rippusid tubade võtmed. Kõik nagu korralikus hotellis. Koridoride põrandaid ja treppe katsid tumepunased plüüsvaibad, kõik lõhnas puhtuse järele. Meid viidi teise korruse tuppa kus oli neli voodit, laud nelja tooliga, voodite kõrval öökapid. Veel oli toas riidekapp kus riidepuudki rippusid. Laual kandik karahvini ja nelja klaasiga. Toas oli paks punane plüüspõrandariie nagu koridoris - ulatus toa uksest aknaaluse lauani. Kõik oli puhas.

Meie toa kõrval oli naiste WC pesu- ja majandusruumiga kus oli isegi triikimislaud. Triikrauda tuli valvuritädilt küsida. Pesemisruumis oli rida kraanikausse ja duššinurk. Kraanikausid olid piisavalt suured ja sügavad, nii ei olnud meil raskusi aluspesu ja isegi kleitide pesemisel. Selles majaotsas, teisel korrusel, peale meie kedagi ei elanud. Koridori teises otsas pidi komanderingus olema ja töötama keegi Moskva professor. Sealpoolses koridoriotsas pidi asuma ka meeste tualett koos pesurumiga. All pidi samuti mõni inimene elama. Enamik tubadest olid tühjad.

Valisime endile aknapoolsed voodid. Ladusime asjad kappi, pesime ja läksime välja, kus saime poistega kokku.

Kõhud olid tühjad. Lähedusest avastasime tööliissöökla, mis oli 24 tundi avatud. Avar söökla oli puhas ja valge. Toidud olid üsna maitavad. Kallid ka ei olnud. Luanuga tuli küll küsida, see anti aga lahkelt. Menüüs oli palju igasuguseid vareenikuid, galuškaid, pannkooke – erinevate täidiste, kohupiima, hapukoore või moosiga. Kõigi toitumise nimesid ei mäleta. Siin õppisin ka külmadest kaljasuppidest lugu pidama nagu seda olid okroška ja svekolnik. Esimesel päeval sõime korralikku ukraina borši. Toidud olid ukraina ja venepärased. Kaevandus asus küll Venemaal Rostovi oblastis, aga inimeste hulgas, kellega kokku puutusime, oli väga palju ukrainlasi. Ainukesed asjad millest puudust tundsin olid tavaline rukkileib ja kartul. Leidsime turu. Seal hakkasime hommikuti pidevalt käima. Turg oli avatud varasest hommikutunnist ning idamaiselt kirev. Osa kaupu oli pärit kaugemalt idast või lõunast. Paaril korral nägime siin isegi kaameleid kelledega oli kaupa toodud. Juba olid müügil värsked kurgid - tomatid, varsti lisandusid murelid ja kirsid. Juuni keskel oli valmis ka kohalik kraam. Enne ärasõitu maiustasime aprikoosidega. Tavaliselt ostime turult ümmargusi tumedamast nisujahust rõngakujulisi saia „kalatše”. Need olid alati värsked ja maitavad. Lisaks tilli, sibulakasve, võid ja alati ka rjaženkat. Rjaženkat müüdi väikestes savipotikestes, peal oli pruun koorik, sisu oli paks nagu kõige paksem kodune hapupiim – tuli lusikaga süüa. Vedelat joogipoolist, mis meie kauplustes müügil on, selle rjaženkaga võrrelda ei saa. Paaril esimesel korral olime sunnitud savipotikese välja ostma, hiljem viisime need tühjalt ja puhtalt turule tagasi. Algul ei osanud ka küpsetisi õieti valida. Nägime isuäratava välimusega ümmargusi hästi kollaseid pätsi. Värv järgi kujutasime neid sisaldavat kas palju mune või safranit. Pettusime – tundusid üsna tuimad olevat. Teadmatusel olime ostnud tavalist maisileiba. Ainuke igatsus oli, et kui saaks vahel tükikese rukkileiba või kartulit. Rukkileiba selle aja jooksul ei õnnestunudki saada, kartulit korra siiski. Olime Leaga just hommikueine lõpetanud kui poisid tulid suure uudisega, et tulge nüüd ruttu, sööklas on keedetud kartulid. Selle peale tõttasime kohale ja sõime teise kõhutäie esimesele otsa. Nii suur kartuliisu oli.

Esimestel päevadel tutvusime linnakesega lähemalt. Peale ühiselamute oli linna keskel veel mõni kõrgem kivimaja. Paar tänavat ja kaevanduse poole viiv tee olid ääristatud kõnniteedega ja asfalteeritud. Nende tänavate ääres olid enamasti madalad, kahe korteriga valged kivimajad ustega majade otstes. Seal elasid kaevanduse ja linna mitmesugused ülemused ja juhtivad insenerid. Peatänava ääres oli madal sopiline söökla, avara kõrgete akendega söögisaaliga tänavapoolses osas, läheduses paar kauplust ja postkontor. Peatänava lõpust pääses turule. Ümberringi laiusid sillutamata kõvakstallatud pinnaseteede ääres, keset kirsi- ja aprikoosiaedu, väikeste valgeks lubjatud savimajade kvartalid.

Kohe esimesel päeval käisime tööstuskaupade kaupluses. Tahtsin vaadata kas on võimalik väiksemaid kummikuid osta ja mis nad maksavad. Mitte mingisuguseid saapaid me sealt ei leidnud. Kaupade poolest oli pood vaene. Nagu hiljem kuulsime, tehti ostud sealkandis ikka turgudelt. Otsin kioskist mõned ajalehed.

Järgmisel hommikul oli õppepunktis meie jaoks ette nähtud kaevanduse maa-aluse osaga tutvumine. Panime tööriided selga Jalga panin sokid, sussid, nende otsa jalarätid. Lisaks toppisin saabastesse ajalehepaberit, ka ümber sääрте. Sel moel saapad küll loksusid jalas, sain aga astuda nii, et jalga saapast välja ei tulnud. Raskevõitu oli käimine küll.

Laskusime tõstukiga maa alla kõige ülemise töötava horisondini. Vaatasime kõigepealt maa-alust kaevandushoovi. Peale veo- ja tuulutusstrekkide olid siin eraldi inimkäigud. Minu jaoks paraja kõrgusega – teised pidid mõnes kohas väga ettevaatlikud olema, et pead ära ei lööks. Mööda üht sellist käiku minnes jõudsime varsti ühte laavasse kus kaevuritel parajasti töö käis. Lintkonveieriga kogumisstrekk sarnanes Eestis nähtuga. Laava, kus mehed käsitsi labidatega kaevist kraapkonveierile laadisid, oli vaevalt pooleteise meetri kõrgune. Nii paks oli selle horisondi antratsiidikiht. Labidaga kühveldamiseks paras, püsti tõusmiseks ja selja sirutamiseks madal. Eesti põlevkivikaevanduste tollased 2,2 meetri kõrgused laavad olid sellega võrreldes kadestamisväärsed. Ka olid maikade vael töötavad kaevurid söetolmust mustad kui murjanid.

Edasi jõudsime šurfini kus asus tagavaraväljapääs. Meie saatja küsis kas tahame maa-aluseid käike mööda tõstukini minna või eelistame üles ronida ja päevavalgel tagasi minna. Üsna kergemeelselt otsustasime maapealse tagasimineku poolt. Maapinnani oli siit üle 200 meetri. Seda andis redeleid mööda ronida. Vaheplatvormidel puhkasime jalgu. Üles jõudes leidsime end keset steppi. Asulast ja kaevanduse hoonetest olime üsna kaugel. Oli südapäev, päike säras, ilm oli kuum, vist ligi 30° C. Käia rasketes kummisaabastes, tumedates tööriietes täie varustusega (lambi, enesepäästja ja joogipudeliga) oli tüütu. Päike kõrvetas ja higi voolas. Maa all oli paras toasoe.

Peale duši all käimist ja riiete vahetamist tundsimme end uuesti inimestena. Käisime jaoskondades kuhu meid praktika ajaks oli määratud. Tahtsime ju kõik töökohta saada, et natukenegi teenida.

Minu ja Lea jaoskonnaülem oli Stalini preemia laureaat. Üsna tähtsa moega, meie vastu siiski küllalt viisakas ja lahke. Tutvustas meid tööeeskirjadega, võttis allkirjad ja juba järgmisel hommikul pidime varakult tööriietes kohal olema.

Meil kõigil õnnestus praktika ajaks töökoht saada. Mina ja Lea saime tööd motoristidena. Töötasu oli siin oluliselt kõrgem kui Eesti kaevandustes. Jaoskond oli stahhaanovliku töö esirinnas ja lausa pidi plaani ületama. Sellega seoses lisandusid palgale kopsakad preemiad. Otsustasime Leaga, et jääme mõlemad kauemaks tööle. Teeme juunis ja natuke veel juuliski palgalist tööd. Uusi riideid ja kingi oli mõlemil hädasti vaja.

Paari päeva pärast saime omale toanaabrid. Praktikale tuli grupp üliõpilasi Lvovi Polütehnilisest Instituudist. Meie tupp paigutati kaks tütarlast Lvovist. Sõbrunesime nendega ja veetsime suure osa vabast ajast koos. Lvovi poisid paigutati meie poistega samasse ühiselamusse. Praktikante lisandus veelgi. Tuli paar grusiinlasest üliõpilast Kutaissist ja mitu poissi Tuulast. Saime omavahel üsna hästi läbi. Suurem sõprus kujunes küll vaid Lvovi

tüdrukutega ja Kutaissi poistega. Nendega leidsime enamvähem ühise keele. Tundsime endid vabamalt, saime üksteise naljadestki aru. Tuula poisid jäid võõramateks. Nendega ühiseid ettevõtmisi ei mäleta.

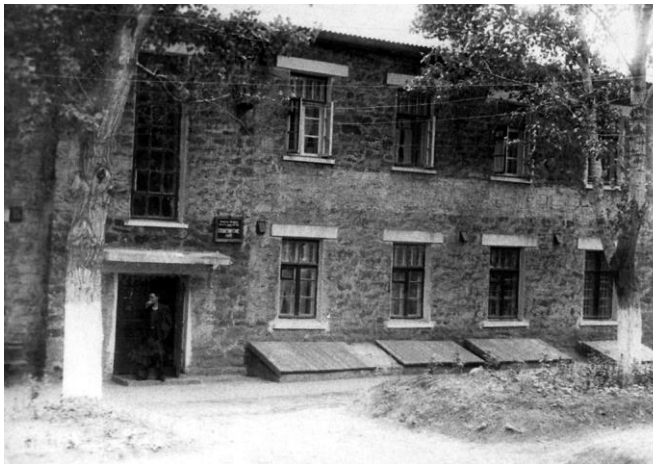
Kaevanduses oli konveiertransport koristuseest kuni maa-aluse kaevandushoovini. Lea sai koha laava ja kogumisstreki ühenduskohta, mina mitusada meetrit kaugemale, kohta kust kogumisstreki lindilt kaegis kukkus peaveostreki lindile. Lea töökoht oli kaevurite ligidal, mina olin päris üksinda. Piki peaveostrekki edasi oli küll sajakonna meetri kaugusel veel üks ümberlaadimise koht koos motoristiga. Vahetuse jooksul mul tavaliselt inimestega kokkupuutumist ei olnudki. Harva, kui vaja oli, tuli laavast (koristuseest) kohale lukksepp või mäemeister. Kui midagi viltu oli, vajutasin nupule ja andsin laavasse vastava signaali. Sealt sain samuti erineva arvu ja pikkusega signaalitirinatega märku, kas pean konveieri sisse või välja lülitama. Samuti oli võimalik kutsuda kohale elektrik, mäemeister, ka teatada äkilise seisaku põhjus. Kõigeeks olid erinevad signaalikombinatsioonid.

Samuti pidin jälgima peaveostrekis oleva suure konveieri tööd. Tuli õigel ajal peatada või sisse lülida oma konveier. Kui suur konveier ootamatult seisma jäi ja minu juures materjal lindilt maha jooksis, siis tuli see kõik endal ära koristada ja labidaga lindile visata. Minusuguse kleenukese tüdruku jaoks oli see töö väga raske. Peakonveier, kuhu mahapudenunud kaegis visata, asus ka liialt kõrgel. Katsusin hästi tähelepanelik olla, et suure konveieri ootamatuid seisakuid mitte maha magada. Ka normaalse töö puhul pudises vähesel määral kaevist konveieripea alla. Vahetuse lõpus pidi kõik ära koristatud olema.

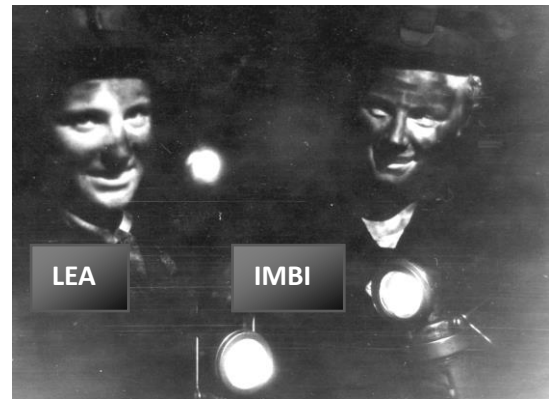
Maa-all oli parajalt soe. Töökoht asus umbkaudu kahesaja meetri sügavusel, kus oli paras toatemperatuur. Minu motoristipuldi kõrval oli puukast istumiseks. Laes oli lamp, paar suurt kaablrulli olid lambi kõrval. Tuttav tunne tuli, tuletas meelde eelmist praktikat Käva kaevanduses kus mu töökoht oli samasugune tühi kaablrull mille peal võis lambivalgel istuda. Kastilt kaablrulli otsa ronida oli lihtne, ka ei tikkunud siia rotid. Neid oli ootamatult palju. Valgust ja inimeste hääli nad kuigivõrd pelgasid. Kaasavõetud võileib joogipudeliga tuli kindlasti kõrgele riputada. Igaks juhuks oli mind ka hoiatatud, et kaasaskantav kaevurilamp peab alati põlema. Võis tulla ootamatu elektrikatkestus. Pimeduses pidid rotid inimesi ründama. Konveierite müra neid ei häirinud. Sellega olid nad harjunud. Kui üleval kaablrulli otsas vaikselt istusin, siis võis laelambist kaugemal hämaruses rotte ringi liikumas näha. Olid üsna vastikud elukad – paraja kassipoja suurused. Millest nad küll nii sügaval maa all toituisid? Alguses ma neid pelgasin, pidin siiski südame kõvaks tegema ja sundima end rahulikuks jääma. Inimene on küllalt kohanemisvõimeline. Ma ei olnud erand. Sain varsti hirmust võitu. Heapalgalist töökohta kaotada ei tahtnud. Meeliskohaks jäi siiski kõrge kaablrull laelambi kõrval. Siin istudes oli julge tunne, sain ka ajakirju ja ajalehti lugeda. Nendest ma, oma kehvapoolsest vene keelest hoolimata, aru siiski sain. Kirjutasin koju tädile, et mul õnnestus hea palgaga töökoht saada, jään siia praktika lõpust kauemaks, jõuan koju juuni lõpu asemel alles augusti alguses. Tädi saatis mulle seepeale kahel korral Eestist paki ajalehti ja mõned ajakirjad. Tööpäevad algasid, kui mälu ei peta, hommikul ja õhtul kell seitse. Ametlikult pidid siis lõppema päeval ja öösel kella ühe paiku. Seda juhtus aruharva. Enamasti kestis tööpäev maa all ikka kella kolme - neljani. Kaevurid lõpetasid töö siis kui laava oli vanast kaevisest tühjaks visatud. Järgmisele vahetusele ei tohtinud laadimata materjali jätta.

Õhtusest vahetusest jõudsime koju varavalges, enamasti nägime päikese tõusu. Päike tõusis varakult. Õhtud olid meie jaoks harjumatu pikad ja pimedad. Olime kõvasti lõuna ja ida pool. Siin aga, nagu meil koduski, kehtis samuti Moskva ajavöötmega aeg.

Ilmad olid enamasti kuivad, terve selle aja jooksul mil me seal olime, sadas ainult alguses paaril päeval vähest vihma. Hiljem oli täielik pööd. Ka läks päev-päevalt kuumemaks. 40°C oli südapäeval tavaline. Vahepeal ei toonud isegi ööd leevendust. Tänaime õnne, et elasime

1953. AASTA SUVI
DONBASSI PRAKTIKA
NOVOŠAHTINSK - KAEVANDUS "ОГПУ"

KAKS MIIRIANIT MAA ALL

ОГПУ väravas: vasemalt Lea, Heldur, Endel, Imbi

Sissepääs 24 tundi avatud sööklasse.
Küpressapli ees praktikandid Lvovist,
puu paremal on valge akaatsia

Pargis purskkaevu ees Imbi ja Lvovi poisid

Pargis: vasakult Lea, Lvovi tüdrukud, Imbi

teisel korrusel. Saime ööseks akna lahti jätta. Kuna majas oli valve ja vähe elanikke, siis jätsime uksegi pärani, et tuuleõhk liikuma pääseks. Vahel ei saanud muidu magama jääda kui vedasime madratsid voodist põrandale, kastsime pealmise lina märjaks, väanasime välja ja uinusime jaheda niiske lina all.

Ühel varasel hommikutunnil tabas meid veider üllatus. Olime neljakesi just ärganud, pikutasime veel voodites, öösärkides, paljaste linade all (õnneks seekord mitte põrandal), kui koridorist kuulsime lähenevaid samme. Hetke pärast astus tuppa kentsakas, tumedates ülikondades seltskond. Kõige ees ühiselamute komandant, tema taga tähtsa ilmega onkel – portfell kaenla all, sabas üsna tagasihoidlik mehike. Sõnagi lausumata astusid toa seinal rippuva portree juurde. Komandant võttis selle maha ja andis kolmanda mehikese kätte. Seejärel seltskond lahkus, sõnagi lausumata. Ei vabandust, tere ega head aega. Kõik toimus vaikselt ja kiirelt. Jäime rumalate nägudega vaatama ja arutama, kelle portree see küll oli? „Juhtide ja õpetajate” portreesid rippus ju palju lausa igal pool, neid ei pannud enam keegi tähelegi. Tuli välja, et meist mitte keegi ei olnud vaadanud ega teadnud kes just meie toa seinal rippus. Ainult ühes olime enamvähem kindlad – sellel mehel habet ega vuntse vist ei olnud, seda ehk oleksime märganud.

Panime kähku riidesse. Läksime välja, kohtusime meie poistega, kes olid uudisega juba meie poole teel. Poistelt kuulsime, et Beria pildid olid kokku korjatud, Beria ise suure vaenlasena vahistatud.

Meie praktika kulges vanamoodi, Moskva sündmused siin midagi ei muutnud.

Linnakeses oli üsna suur park: vabaõhulava, kino, tantsuplatsi, varjuliste teedega ja kipskujude keskel oleva suure purskkaevuga. Kipskujusid oli purskkaevu, kino ja tantsuplatsi lähedal ohtralt. Eestiski hakkasid esimesed seesugused „kunstiteosed” teede äärde siginema. Siinkandis oli neid hulgi.

Õhtuti käisime tihti kinos. Seanss algas tavaliselt õhtul kell seitse. Siis oli juba ammu pime. Peale kinoseanssi algas pargis tavaliselt ka tantsuõhtu.

Tantsiti heledalt valgustatud tantsuplatsil valjuhääldajast tuleva kõva muusika saatel. Läksime kohe teisel või kolmandal õhtul seda tantsupidu vaatama. Kartsime, et on ainult vanaaegsed ballitantsud (badespanid, vengerkad jne). Sekka mõni tuli, enamasti kõlasid siiski fokstroti või valsihelid. Ainult tango oli põlu all tantsuna mida nõukogude noortel tantsida ei kõlbavat.

Esimesel õhtul läksime kolmekesi. Minu ja Leaga tuli julgestuseks kaasa Heldur. Heldur ise ei tantsinud. Lea paluti kohe tantsima, minust käidi mööda, naeratati kenasti, tantsima ei kutsutud. Mõtlesin milles asi, et müürilillekest mängima pean. Siis saabus selgus ühe kena kohaliku poisi näol, kes meie juurde tulles palus Lealt ja Heldurilt luba kas ta tohib nende nooremat õekest tantsima paluda. „Püha müristus!!!” Mind peeti lapseks, keda vanem õde ja vend on tantsuõhtule kaasa võtnud. Leale ja Heldurile tegi see kõvasti nalja, mina olin nõrдинud. Oli ju meil kõigil kaheksateistkümnnes sünnipäev seljataha jäänud. Leaga olime ühevanused. Nüüd peeti mind lapseks. Hiljem siisuguseid probleeme enam ei tekkinud. Asulas teati, et oleme praktikandid Eestist.

Tantsuõhtud olid lõbusad noorte koosolemise kohad. Ühele kenale, sihvakale, viisakate kommetega grusiinlasest praktikandile hakkas heledapäine Lea tõsiselt meeldima. Peale ühte tantsu palus Lea mind ja Heldurit, et meie teda julgestaksime. Kutaissi poiss kutsus Lea parki jalutama, et rahulikult omavahel vestelda saaks. Lea jalutaks küll temaga, aga siiski kardab pisut. Poiss oli pealtnäha korralik ja usaldusväärne, aga siiski võõras ja lõunamaalane pealegi. Palus, et me jalutaksime neile järele, ei jääks korrakski kaugemale kui kümmekond sammu. Ega midagi. Nõustusime kaitseinglite rolliga. Vantsisime tükk aega ühelt pargiteel teisele, olime paaril kui takjad sabas, küll paarkümmend sammu tagapool, aga ikka kannul. Tegime noormehe vist üsna närviliseks. Lõpuks said neil jutud räägitud. Lea vist ka paljastas, et me lubasime teda julgestada. Õhtu lõppes sellega, et sõime öösel sööklas sõbralikult koos pannkooke ja läksime siis puhkama.

Toas kuulsin, et poisil olid olnud tõsised kavatsused. Palus Lea kätt ja südant. Kutsus Kutaissi, et Lea oma vanematele tutvustada. Lea oli siiski saanud sõbralikult selgeks teha, et tema tunded sõprusest kaugemale ei küüni, abielluda enne õpingute lõppu ja veel nii kaugale kodusest Eestist – seda ta sugugi ei taha.

Tööst vabal ajal tutvusime lähemalt ka ümbruskonnaga.

Koos Lvovi tüdrukute, Helduri ja Harriga käisime Novotšerkaskis, lähiümbruse kõige suuremas linnas – kus kunagi asus Doni kasakkonna keskus. Sinna saime Novošahtinskist bussiga. Ühel pühapäevahommikul sõitsime vara välja, hilisõhtul jõudsime tagasi.

Novotšerkask oli palju suurem linn kui Novošahtinsk. Rahva poolest samuti üsna kirju. Tähelepanu äratas siin peaväljaku äärne uhke ja suur kirik. Kiriku ümber ja treppidel istus hulganisti kerjuseid. Tahtsime neist ka pilti teha. Ei tohtinud. Miilits tuli keelama, meid ja samuti kerjuseid ära ajama. Harri ja Heldur pildistasid siis kaugemalt meid selle kiriku taustal. Tähelepanu vääriski Jermaki mälestusammas. Siberi vallutaja Jermak olevat olnud siitkandi kasaka-ataman.

Linna üldilme oli luitunud hall, siin-seal krohv pudenes, kõnniteede servad murenenud, asfalt auklik jne. Linna kanalisatsioon oli ka korrast ära. Südalinn kergelt haises, muidu oli üsna puhas, rohelustki piisavalt. Sõiduteede ja kõnnitee vahel kasvas ridadena küpressapleide ja valgeid akaatsiaid. Südalinna tänavad olid enamasti asfalteeritud.

Novotšerkask: kiriku taustal Lea ja Imbi koos Lvovi tüdrukutega, taga seisab Harri

Imbi ja Lea koos Helduriga Novotšerkaski südalinnas tänavatevahelise pargi väravas

Kõrgemaid kivimaju ümbritsesid väikeste valgeks lubjatud savimajade kvartalid, plangutagustest aedadest paistsid kirsi- ja aprikoosipuud. Üsna sarnased Novošahtinski majakestega. Paljud äärelinna tänavad olid ka siin sillutamata, kõvaks tallatud pinnaseteed.

Juba mais leidsime Novošahtinskist viie - kuue kilomeetri kauguselt supluskohaga paisjärve, kus me üheskoos: mina, Lea, Harri, Heldur ja Endel endid vahetevahel värskendamas käisime. Kuumade ilmade tõttu hakkasime kohe varsti peale saabumist uurima kas ja kus siin supelda saaks. Kohaliku rahva hulgas päevitamine ja suplemine kombeks ei paistnud olevat. Siiski teati meile juhatada ja näidati stepis suund ja radagi kätte kohani, kust algavat suur maisipõld. Maisipõllu ääres pidi olema niisutustoru, toru kõrval olevat rada mööda minnes pidi lõpuks jõudma veerohke paisjärveni. Ühe pühapäeva ennelõunal võtsimegi teekonna ette. Päike

kõrvetas, hõre rohi stepis oli kuivanud ja krõbises jalge all. Kuumust leevendas lagedas stepis kerge tuueõhk. Mööda steppi astudes jõudsime rohetava maisipõlluni. Leidsime ka põllu kõrval kulgeva niisutustoru mille kõrval oligi jalgrada.

Tegime puhkepeatuse ja vaatasime ümbrust. Mingit veekogu kaugusest ei paistnud. Maisipõld näis lõputuna. Põllust paremal, kauge silmapiirini, laius hõreda kuivanud kollakaspruuni rohuga kaetud lainjas stepilagendik. Siin-seal paistsid kaevanduste šurfidepealsed puuraketised. Hooneid ees ega kõrval ei paistnud. Taha vaadates nägime kauguses kõrguvat kaevanduse tõstetorni koos paari kõrgema hoone katusega. Linnast paistis vaid madal hall katustekobar. Tagasituleku suund oli nähtav. Eksimist me enam ei kartnud.

Mööda jalgrada edasi liikudes paistsid varsti kaugelt valged külamajakesed, mis näisid olevat maisipõllu lähedal. Jõudsimegi väikese küla servani. Siin nägime inimesi. Teeraja läheduses olid ametis mõned mehed ja kaks naist. Mehed sõtkusid ja segasid madalas lamedas kastis märga savi õlgedega segamini. Naised vormisid valmissegatud savimassist tellistest suuremaid plõnne. Kasutasid selleks lauajuppidest kokkulöödud vormikaste. Panid segu vormi, sõtkusid ja tampisid seda seal, lasid siis pisut taheneda. Vormikastikesi oli üsna mitu. Veidi tahenenud vormid keerati kummuli ja löödi plõnnid kastist välja. Osa plõnne juba kuivas päikese käes.

Ka olid maha märgitud mingid piirid, kaevatud madalad rennid. Kõigest oli näha, et siin vist alustatakse mingi hoone ehitamist.

Tervitasime, soovisime jõudu, ütlesime et otsime järve ning küsisime kas oleme ikka õiges suunas tulnud. Suund oli õige, aga järveni arvati olevat siitki veel vähemalt kaks kilomeetrit kui mitte rohkem. Vantsisime edasi, jõudsim vett täis betoonist kogumisbasseinini, kust niisutustoru alguse sai. Siin maisipõld lõppes, ka meie jalgrada. Kauge küla suunast keeras siia laiem pinnasetee, mis paistis viivat järve poole. Basseini suubus uus toru, mis tuli piki lauget kallakut ülespoole stepis paistva sinetava laigu suunast. Värskendasime veega nägu ja lisasime sammu. Nüüd jäi paremat kätt niisutustoru kõrvale juba nisupõld. Ees sinetas järv, vasemal laius tühi kõrbenud stepp.

Paisjärv ei petnud lootusi. Vesi oli puhas, järve üks kallas lauge ja rohtunud, kahel pool järsud kivised kaldad täis pragusid ja väikeseid koopaide. Vesi oli mõnusalt soe. Üle järve paistsid kaugelt mingid kaevandushooned tõstetorniga. Ümberringi laius stepp. Üsna kaugel järve vastaskaldal paistsid mõned inimesed ka suplevat. Veetsime mõnusa päeva supeldes ja päevitades. Õhtu eel koju minnes nägime, et tee ääres oli maja ehitamisega juba algust tehtud. Järv oli leitud, nüüd hakkasime suplemas tihti käima. Enamuse puhkepäevadest veetsimegi siin. Õhtuse vahetuse tööpäevadel, peale magamist ja hommikusööki seadsime tihti sammud järve suunas. Lõuna ajal, kõige suurema kuumusega oli mõnus paar tundi vees liguneda.

Hiljemalt kell neli tuli asuda tagasiteele, et enne tööleminekut süüa ja pisut hinge tõmmata. Hommikuses vahetuses tööl käies me järve äärde ei jõudnud minna. Liialt vara läks pimedaks. Järve ääres käies oli huvitav vaadata, kuidas otse meie silmade all kerkisid saviplõnnidest seinad ja valmis maja. Enne ärasõitu oli katuski peal, aknad ja uks ees. Kui viimast korda suplemas käisime, siis parajasti lubjati maja seinu. Aknaraamid ja uks olid juba potisinised.

Tööl käisime vist kuni juulikuu keskpaigani, siis hakkasime materjali koguma ja praktika-aruannet kirjutama. Käisime kaevanduses ringi, tutvusime maa-all ning -peal erinevate tööde, masinate ja mehhanismidega, tuulutuse, veekõrvalduse, rikastamisega jne.

Hakkasime uurima ka kuidas oleks parem koju sõita. Novošahtinskist me raudteepileteid ette tellida ei saanud. Otsustasime, et sõidame Rostovi. Seal vaatame kuidas edasi saab. Hiljuti oli valmis saanud ka Volga-Doni kanal, mida mööda pidid reisilaevad juba Moskvani liikuma. Koolini oli aega palju, mõtteisse tuli, et tore oleks jõge pidi Moskvasse sõita ja alles sealt rongiga teekonda jätkata.

Stepis veekogu otsimas:.

Puhkepeatusel põlluservas istusime niisutustorul. Piki veetoru matkates jõudsime kogumisbasseinini kust piki järgmist niisutustoru edasi minnes jõudsime lõpuks otsingute sihtpunkti – paisjärveni. Paisjärve üks kaldaosa oli rohtunud ja lauge. Ülejäänud kaldad järsud ja

SUPLUSKOHT

NOVOŠAHTINSKI LÄHISTEL

Rostovis tabas meid halb üllatus. Jõevaksalis selgus, et vähegi soodsama hinnaga piletid olid hilissügiseni välja ostetud või broneeritud. Lähema nädala paari jooksul oleks ehk võimalik pileteid saada ainult luksuskajutitesse. Nende hinnad lõid meid tummaks. Terve suvine teenistus oleks vaevalt sõidukulusid katnud. Meie oleksime meeleldi sõitnud soojal suveajal isegi dekireisijatena. Neid pileteid Moskva laevadele ei müüdnud.

Raudteejaamas ei olnud lugu parem. Piletid olid pikaks ajaks ette ära ostetud. Broneeritud kohti oli, aga neid võis müüa alles rongi väljumise päeval, teatud arv tunde varem. Olime neljakesi: mina, Lea, Heldur ja Harri. Ega midagi. Tuli hakata öömaja otsima. Kõige pealt uurisime ööbimisvõimalusi jaamas. Sel ajal olid suurtes jaamades vastavad ruumid kus reisijad vajadusel ööbida võisid. Ka olid jaamades ema ja lapse toad, kus heal juhul, samuti võis öömaja leida. Need kohad olid viimseni hõivatud. Läksime linna hotellidesse öömaja otsima. Kõik olid lootusetult täis. Paaris kohas soovitati öhtu eel uuesti vaatama tulla.

Ilmad olid ilusad ja soojad. Tuli jaama ooteruumis ööbimisele mõelda. Teist teed ei jäänud. Jaam oli üsna puhas, samuti tualettruumid. Andsime pakid ja vihmamantlid hoiuruumi. Tualettruumis pesime endid ning läksime siis linnaga tutvuma.

Linn asus Doni jõe läänepoolisel kõrgemal kaldal. Jõevaksali juurest algav kaldapealne promenaad uppus rohelusse ja lilledesse. Jõevaksali kõrval oli lahtise rõduga, väänkasvudesse uppuv, restoranihoone. Kaldapealsest kõrgemale jäi ülejäänud linn. Üle jõe paistis lage madal kallas helendava liivase supelranna ja kitsa metsaviiruga seda palistamas. Hooneid oli sealpool vähe näha. Kaugemal laius stepp.

Peatänava läheduses istusime trammi ja sõitsime läbi linna. Tänav lõpust leidsime varjulise pargi. Keset parki oli pikk ja lai peenravaip. Lillepeenra ühes otsas oli valge istepinkidega paviljon, teises otsas, samuti valge, ümara torniga kõlakoda. Kahel pool peenart olid põõsastega ääristatud jalgteed, põõsaste vahel, niššides, seljatugedega malmpingid. Kõlakoja poolset peenramustrit enam ei mäleta. Paviljonipoolne lillemuster lõi meid aga tummaks. Nimelt oli siin lilledest kujundatud Moskva Kremli (vist Spasski) torn, lisaks pisut müürisakke, all sirbi ja vasara kujutis. Kõigele krooniks, pisut kõrgemal, lillekiri - "МІРЬ МІР" (maailmale rahu). Harri tegi sellest peenrast isegi pilte.

Jalutuskäigust väsinud, janused ja näljased, leidsime peatänava äärest varjulise tänavakohviku. Ilm oli väga kuum. Tellisime külma kaljasuppi. Lõpetuseks koogi külma jääkohviga, mida kaunistas sidrunilõik. See oli kosutav. Nüüd jaksasime edasi tegutseda. Läksimegi uuesti ööbimiskohtade luurele. Öömaja ei leidnudki.

Pidasime plaani kuidas pikk ja pime öhtu paremini mööda saata. Väga vara ei tahtnud jaama ooteruumi pinkidele konutama minna. Otsustasime öhtul Doni kaldal nähtud restorani minna ja olla seal nii kaua kui saab. Käisime öhtu eel jaama tualetis end korrastamas ja riideid vahetamas. Restorani jõudsime varakult, kella kuue paiku. Rahvast ei olnud palju. Kohad saime lahtisele Doni poole avatud rõdule, nii nagu soovisime. Pidasime aru, mida tellida. Restoran oli kallivõitu. Palju raha kulutada ei tahtnud, niisama istuda ka ei kõlvanud. Igaks juhuks olime enne restorani tulekut jaamas paar pirukat sõõnud. Kõhud seega tühjad ei olnud. Tellisime mineraalvett, kõigile pokaali veini, koogi ja tassi jääkohvi. Öhtu edenedes tuli inimesi aina juurde. Lõpuks olid kõik lauad hõivatud. Püüdsime oma koogi ja jookidega venitada nii palju kui suutsime. Väike hirm oli, et kui kõik otsa saab, kas siis palutakse midagi juurde tellida või kohad vabastada. Seda õnneks ei juhtunud. Rõdul oli hämar, kerge tuuleõhk paitas, tumedas taevas paistsid tähed, tuledes säravad laevad sõitsid Donil. Öhtu oli ilus. Restorani siseruumidest kostev tantsumuusika ei seganud meid. Vahepeal käisime ka ise sees tantsimas. Restoran pandi kinni kella ühe paiku öösel.

Seadsime sammud raudteejaama. Panime selga dressid ja mantlid. Läksime ooteruumi. See oli tukkuvat rahvast täis. Läksime tagasi õue.

Jaama ees olid mõned seljatoega pingid veel vabad. Hõivasime ühe. Mahtusime lähedalt istuma. Kõrvalolevale pingile seadis end sisse pesakond mustlasi. Otsustasime, et kordamööda üks

meist valvab, teised katsuvad magada. Jagasime valvekorrad ära. Natuke tukastasime. Vastu hommikut hakkas jahe.

Kella viie paiku kuulsime, et esimesed trammid liiguvad. Istusime trammi ja sõitsime läbi linna paar korda edasi-tagasi. Trammis oli mõnusalt soe. Trammiaknast nägime üht turgu. Nähes, et turg on avatud läksime sinna. Ostsime rjaženkat, saia, tomateid ja kurki. Einestasime pargis.

Edasi jaama, piletit ikka ei õnnestunud saada. Väike edusamm oli, meie nimed koos piletisoooviga pandi broneeringukassas kirja. Järjekordne tulutu öömajaotsing. Ühes hotellis anti siiski lootust. Soovitati öhtul kella kuue paiku tulla vaatama. Jaama puhketoas öeldi nüüd otse, et saaksid öömaja anda ainult sõidupileti olemasolul. Edasi otsustasime jõelaevaga sõita supelranda, seal päevitada, supelda, vast ka pisut magada. Ilm oli kuum, vesi mõnus. Olime rohkem vees kui kuival. Varasel pealelõunal linna jõudes sõime tuttavas välikohvikus. Aja parajaks tegemiseks otsustasime kinno minna. Väljast kuuma käest tulles oli kinos ütle mata mõnus. Filmist ei mäleta midagi. Jäin kohe magama. Ärkasin kui Harri mind ölast raputas öeldes, et me peame nüüd küll välja minema. Jah, olime viimastena saalis.

Järjekordne öömajaotsing. Poistel vedas. Jaama lähedal, ühes võõrastemajas, suures kaheksa voodiga meeste toas, vabanes kaks voodikohta. Naiste vabu voodikohti ei olnud kusagil. Olime üsna nõutud. Vanasõna ütleb: „kus häda kõige suurem, seal abi kõige lähem”. Vahel juhtub imesid. Olime siin juba teist päeva ringi liikunud ja silma torganud ühele noorele jaama miilitsale. See tuli uurima, mis mure meil on? Rääkisime oma loo. Poisid saaksid küll öömaja, meie mitte. Poiss mõtles ja pakkus siis, et viiks mind Leaga oma vanaema juurde. Ruumi meie jaoks ikka leiaks. Poiss näis usaldusväärseks. Harri ja Heldur tulid meid saatma ja aitama kohapeal olukorda hinnata.

Jõudsime ühe aiakeses asuva äärelinna savimajani. Siin elaski miilitsa vanaema, südamluk lahkete silmadega ukraina eideke. Vene keelt rääkis ukraina sõnadega segamini. Meie tollane keele oskus ei olnud ka kõige parem. Aru me üksteise jutust saime päris hästi. Poisid, koos tööle tagasi ruttava miilitsapoisiga, lahkusid.

Eideke viis meid majja. Suur tuba, kuhu sattusime, oli piinlikult puhas. Ühes nurgas oli pliit, selle taga suur ja lai ahi. Lubjatud ahjuküljed ja seinad olid lumivalged. Värvimata laudpõrand oli valgeks küüritud. Ahju kõrval, puust pingil, olid veeämbrid. Käterätihoidjal rippusid valged, rahvusliku tikandiga käterätid. Valged aknakardinad olid samuti tikitud. Keset tuba oli valgeks küüritud lihtne söögilaud, ümber puust toolid. Nurgas oli pruuniks peitsitud kapp, pliidi kõrval madal valgeks värvitud köögikapp. Ühe seina ääres oli kitsas, puuvillase kattevaibaga kaetud, puust seljatoega sohva. Veel oli tagaseinas kardinaga kaetud ukseava teise tuppa, sealt paistis nikeldatud nappudega raudvoodi.

Öues, varjatud nurgas oli pink pesukausi ja veeämbritega. Pesukausi kohal rippus tilaga veenõu. Siin saime endid pesta. Tagumises õuenurgas oli pisike kõrvalhoone heinalaka ja kitsega, kõrval üks tarviline kohake. See oli samuti puhas. Auku kattis puust kaas. Seinal, naela otsas oli tükkideks lõigatud ajalehepaber.

Ukraina vanaema pakkus meile võid ja sepikut, joogiks oma aia kirsimahla. Meil omalt poolt oli lauale panna vaid pisike küpsisepakk ja mõni kompvek. Aitasime laia puuvillase koti heinu täis toppida. Selle peale saime laotada puuvillase kattevaiba diivanilt. Vanaema tõi teisest toast kaks sitsist kattega patja ja laia heleda õhukese baikateki. Olime väsinud, pea padjale pannud, uinusime kohe.

Hommikul ärgates ootas laual kirsikompott ja sai. Hommikul jõudis töölt koju ka meie miilits. Lahkudes tänasime pererahvast ja tahtsime öömaja ning lahke vastuvõtu eest tasuda. Tasu lükati kindalat tagasi. Keelitati, et tuleksime kindlasti tagasi, kui tänaseks pileteid ei saa.

Sel päeval oli meil õnne. Saime platskaardid järgmise päeva Rostov-Moskva kiirrongile. Kuna olime nüüd piletiga reisijad, saime viimaseks Rostovi ööks voodikohad naiste puhketuppa. Avar ruum oli raudvoodeid täis, neid oli kolmes reas kokku viieteistkümne ümber. Meil õnnestus kohad saada kõrvuti, tagumise seina äärde.

ROSTOV DONI ÄÄRES - SUVI 1953

Rohelusse uppuv Doni kaldapealne, suur linnapark. Vasemal tänavakohvik peatänava ääres. Maitsev jääkohv. Südalinn kena ja puhas.

Tähelepanu äratas pargi peaaltee lillepeenar. Lisaks Moskva Kremli tornile, sirbile ja vasarale oli lillekirjas veel - "МИРУ МИР" (maailmale rahu).

Doni kaldapealsel istub Imbi. All vasemal jõevaksal laevaga. Liivase vastaskalda supelrannal istuvad pingil Lea ja Imbi. Taamal Rostovi linn.

Viimane Rostovi päev möödus peamiselt Donis supeldes. Linnas Harri tegi veel mõned pildid. Siin oli väike äpardus. Nägime, teisel pool puisteed, rohelusse uppuvat ilusat suurt hoonet. Harri tahtis meid selle taustal pildistada. Ei jõudnud aparaati veel silmade ette tõsta, kui miilits tuli ja tahtis meid jaoskonda viia. Pidavat olema pangahoone, seega tähtis riigiasutus. Meie oma viletsa vene keele ja tavapärasest erineva välimusega paistsime talle üsna kahtlaste tüüpidenä. Tuli dokumendid ja sõidupiletid ette näidata, tõestada, et meie ei ole välismaa spioonid vaid ainult praktikandid, läbisõidul Rostovist koju. Asi lõppes noomitusega, Harril tuli film aparaadist välja võtta. See tegi hinge täis. Õpetas edaspidi piltide tegemisel ettevaatlikum olema.

Rongisõit Moskvasse möödus meeldivalt ja kiiresti, vaatamata sellele, et me kõik samasse vagunisse kohti ei saanud. Päeval olime niikuinii üheskoos. Lõunat sõime üsna pikalt – restoranvagunis ühe lauaga. Sööjaid oli vähe, laud pooltühjad, saime sedasi rahulikult üheskoos istuda. Minu kupees sõitis noor ja meeldiv abielupaar puhkuselt koju Moskvasse. Puhkusel olid olnud naise vanemate juures. Teele pandi neile väga palju söögipoolist kaasa. Kostitasid meidki maitsva aprikoosipirukaga.

Moskvas õnnestus piletid komposteerida juba järgmiseks päevaks. Järjekordselt öömajata jäämine meid enam ei heidutanud. Olime rongis välja maganud ja värsked. Otsustasime ooteaega kasutada maksimaalselt Moskva linnaga tutvumiseks.

Uurisime põhjalikult metroo plaani, sõitsime ringi. Vaatasime kõiki suuremaid jaamu lähemalt. Sel korral õnnestus meil käia ka Tretjakovi Galeriis. Tookordsele, esimesele külastusele mõeldes meenub, et nii vana-venepärane hoone kui seal nähtud teosed jätsid mulle siis üsna sünge mulje. Sellest külastusest meenuvad vaid üksikud maalid. Üsna selgelt mäletan Repini maali, kus Ivan Julm tapab poja, selle läheduses oli ka Surikovi maal bojaarlinna Morozovast. Vaatasime üheskoos Šiškini Narva-Jõesuu kandis maalitud kolme karu. Selle kehavõitu koopiad kohtas ju igal sammul. Leidsime, et originaal oli siiski midagi muud kui seninähtud koopiad. Enda jaoks avastasime seekord Levitani. Tema heledad ja kirkad maalid loodusest, keset tumedaid ja süngid pilte, mõjusid kuidagi helgemalt.

Õo möödus jaamahoones pinkidel tukkudes.

Järgmisel hommikul läksime jõelaevaga sõitma. Sõitsime Lenini mägedeni, Harri pildistas Moskva Ülikooli hoonet, laevalt ka Kremli. Teades, et Kremli pildistamine on keelatud, tuli meil Harri tegevust varjata. Kõik läks korda. Moskva südalinnas tulime maale tagasi. Suvine teenistus taskus, käisime enne ärasõitu ka sisseoste tegemas. Endale ostsin ilusa siidist kleidiriide, nooremale õele aga moeka punase käekoti.

Peale lõunat istusime rongi, nüüd läks sõit otse Eesti poole.

Teades, et õde on parajasti Saksis vanaema juures, otsustasin Tapal väljuda, et korraks vanaema külastada ning paari päeva pärast edasi Tallinna sõita. Osa asju jätsin Tapa jaama pakihoidu. Tädi ja vanaemale ostsin Moskvast kostiks kummalegi kilo riisi, mida Tallinna poodides ikka veel müügil ei olnud.

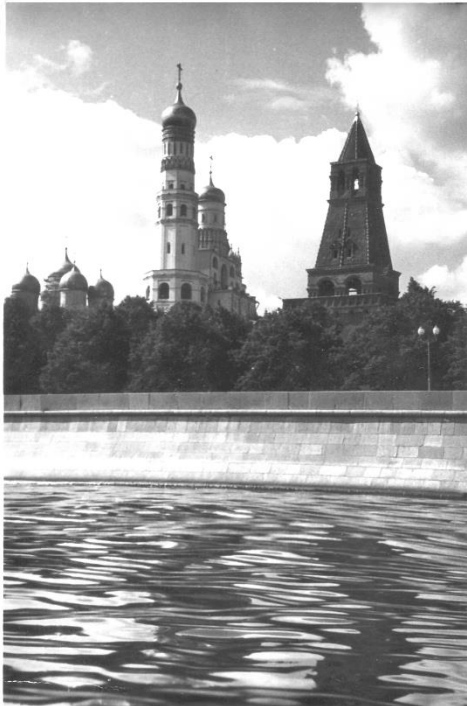
Jõudsin paar koolieelset nädalat veeta veel Tuhala vanaema ja vanaisa juures.

Kena, kalasabamustriga, villase mantliriide ostsin juba Tallinnas, viisin kohe rätsepa juurde. Praktikal teenitud rahast jätkus rätsepalegi maksmiseks.

Moskvast ostetud riidest lasin järgmisel aastal teha plisseeritud peleriiniga ilusa lõpukleidi. See läi hiljem, kui Kukrusel töötasin, „laineid“ nii, et aasta hiljem oli Kukrusel sarnaseid kleite vist juba kümmekond. Ainult peleriinide peent plisseed asendasid neil kitsad voldikesed.

MOSKVA - SUVI 1953

Tagasiteel peatus Moskvast: Purskkaevu juures Imbi ja Lea.

Sõitsime jõelaeval Lenini mägedeni. Kremli ja Moskva Ülikooli pildistamine oli rangelt keelatud.

Seda suurem lõbu oli teha seda salaja.

Rongis Moskva – Tallinn. Tagasi koju.

Augusti algus oli käes